

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
КАРПАТОЗНАВСТВА

М.М.ВЕГЕШ, Л.В.ГОРВАТ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА
І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО
/1897-1974/

МАТЕРІАЛИ ДО СПЕЦКУРСУ "ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ"/

УЖГОРОД -2000

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Задорожний В.Є.**
кандидат філософських наук, доцент **Буркало В.В.**

Рекомендовано до друку на засіданні Ради НДІ
Карпатознавства 2 лютого 2000 р., протокол №2.

У новій книзі вчених Ужгородського державного університету простежуються головні віхи життя, громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності визначного українського поета, письменника і політичного діяча краю ХХ століття. Автори звертають головну увагу на місце В.Гренжі-Донського в політичному житті Закарпаття кінця 30-х років ХХ ст.

© Вегеш М.М., Горват Л.В., 2000.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВАСИЛЯ ГРЕНЖІ-ДОНСЬКОГО

23 квітня 1897 року у подружжя Степана і Олени Гренджив народився син, якому щасливі батьки дали ім'я Василь. Пройде якихось двадцять років і про письменника Василя Гренджу-Донського знатимуть дорослі і малі, закарпатці і галичани. Його твори видаватимуться не тільки в закарпатській періодиці, але і у Львові та Харкові. Він ввійде в літературу та історію краю як поет, що видав першу збірку поезій літературною українською мовою, як людина, яка завжди на перший план ставила не власні інтереси, а загальнонародні, поезія якого закликала до боротьби. Все своє життя "верховинський соловейко" буде залишатися з своїм народом:

"Несу в хустині грудочку землі,
орошену і кров'ю і сльозами,
нехай потішить душу в чужині,
пригноблену тривожними думками".

Про батьків у Василя Степанопича залишилися найкращі спогади. "Спробую батька змалювати, - писав пізніше письменник в короткій автобіографії, - гарний, стрункий, трохи вищого, за середній, росту. Волосся чорне, а очі дивно-сині, як синє небо. Вуси біляві, тобто "жовті". Якась дивна примішка. Цю прегарну красу задержав він до тридцять п'ять років свого життя, бо пізніше праця і недуга знищили його разом з красою". Якщо батько "все був у гуморі", то мати "була завше сумною, ніколи в житті не чув

я, щоб співала, а тільки ридала". Василь Гренджа-Донський народився у звичайній працелюбній верховинській сім'ї, якій на зламі століття були тисячі. У своїй статті "А что хотят они?", опублікованій в газеті "Свобода" у 1922 р., письменник писав, що "мой отець бідний чоловік, хлібороб, мати боса ходить, невби знали за м'ясо ай молока не видять, только сухій хліб й того недоста. Я сам голій, як палець. Больше раз боровся з голодом як сытий быв".

Прийшов час йти до школи. "Коли батько мене увів до школи, - пригадував потім у своїх "Спогадах", - Бокотей (так звали вчителя - М.В.) покрутив головою і сказав: "Зпізнилися, Степане, адже самі бачите, що школа вже переповнена". Та, все-таки, упрощування допомогли і Василя зарахували учнем першого класу. "В першій класі я був чи не найгіршим учнем. Букви прочитати я вмів, але сполучувати їх у склади та слова я ніяк не міг". Причина цього полягала не в низьких здібностях Василя, а в бездарності тодішньої шкільної методики. Чого не навчили в школі, навчився сам, а тому, коли перейшов до другого класу, то читав "зовсім плавно".

Закінчивши шість класів, Василь мав велике бажання продовжити навчання, однак такої можливості у нього не було. До того ж, важко захворів на туберкульоз батько. Доводилося підзаробляти на кусень хліба читанням Псалтиря над померлими, співати на похоронах, носити пошту, виконувати обов'язки писаря у місцевого адвоката. На останній роботі довго не пробув, бо почалася перша світова війна. З 12-м гонведським полком Василь Гренджа-Донський

потрапив на російський фронт, а під час наступу Брусилова, у серпні 1916 р. його було важко поранено: куля пройшла через груди, провертіла легені у двох місцях. Після вилікування направили спочатку на румунський, а згодом на італійський fronti. Проте, справжніх боїв вже не було, Австро-Угорська монархія розвалювалася.

Наприкінці квітня 1919 р., перебуваючи в Будапешті, Василь Гренджа-Донський познайомився з Манцікою Вільгельм і через деякий час одружився. Незабаром у молодого подружжя народилися дві доньки – Ольга і Аліска. Проте, шлюб виявився недовготривалим, бо батьки дружини "виховали з неї малярку, і поетові не вдалося її перевиховати". Наслідком такого виховання був той факт, що вона "Ольгу вповні змаляризувала протягом років". У 1930 р. шлюб розпався. Другий шлюб виявився набагато міцнішим. Маруся Гренджа-Донська стала надійним помічником і соратником Василя Степановича.

Займатися літературною діяльністю Василь Гренджа почав рано. У своїх спогадах поет писав: "Десь мав тоді 14 років, як вислав один вірш небіжчикові Михайлові Врабелєві до Будапешту, що й побачив світ в "Неділі"... Але переробили його, і я більше не пробував писати". Справжнє захоплення літературою припадає на 20-ті роки. Цікавими є думки Василя Степановича про деяке розширення свого прізвища. "Тоді я придумав щось іншого, - писав поет, - адже Україна тягнеться до Дону - чому не назватися Донським"? Це звучало гарно. І так перша збірка вийшла вже під новим іменем". На початку 1923 р. В. Гренджа-Донський видав

книгу "Квіти з терням", передмову до якої написав відомий галицький письменник Василь Пачовський. Необхідно погодитись з сучасним українським літературознавцем О. Мишаничем, що "Квіти з терням" "були свіжим струменем у тогочасному літературному житті Закарпаття". У першому збірнику поетичних творів поета переважала соціальна лірика. Вона була притаманною і для подальших творів В.Гренджі-Донського. Це визнав і сам письменник: "Мої вірші були досить гострі. Боровся я проти безробіття, проти злиднів, проти денационалізації і чехізації".

На протязі 20-х років одна за одною виходять його поетичні збірки "Золоті ключі" (1923), "Шляхом терновим" (1924), "Китиця квіток" (1925), "Тернові квіти полонин" (1928). Останню відомий літературний критик 20-30-х рр. В.Бірчак вважав найкращою збіркою лірики В.Гренджі-Донського, в якій переважає суспільно-політична та патріотична лірика. Поет сумує над долею свого народу, тужить разом з ним. У таких віршах, як "Оце мій рідний край", "Русин" та інших викривається сучасна поетові дійсність, чехізація. В.Гренджа-Донський часто вживає такі образи, як "тюрма", "кайдани", "сум", "неволя", "темниця", "страждання", "сльози", "журба", "голод". Однак, це не є доказом того, що поезія Гренджі-Донського песимістична. Він, як ніхто інший, був переконаним оптимістом. У 1936 р. вийшла його чергова збірка поезій "Тобі, рідний краю". В однойменному вірші цієї збірки поет вірить, що настане той час, коли "сонце свободи" буде світити з небес "наші зелені Карпати". В.Гренджа-Донський з великим

захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928) вірша "Марш молоді Карпатської України". Куплет, яким завершується цей твір поета, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

"Повстав наш край із крови, із руїни,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе свобідно наш народ!"

Уже на початку 20-х рр. Гренджу-Донського заповонила історична тематика. У 1922 р. на сторінках журналу "Пчілка" він опублікував історичну поему "Червона скала", а в 1925 р. драму "Сотня Мочаренка". Революційним подіям 1918-1919 рр. на закарпатській Гуцульщині він присвятив збірку оповідань "На зустріч волі" (1930). Найкращими зразками історичної прози В. Гренджі-Донського є його дві повісті "Ілько Липей – карпатський розбійник" (1937) і "Петро Петрович" (1937). Останню високо оцінили сучасні Гренджі-Донському критики. "Оцю повість, - писав В.Бірчак, - можна оцінювати з різних точок, можна закинути деякі анахронізми, можна навести приклади, де автор неповні випрацював поодинокі мотиви - та мимо всего треба зазначити, що цю повість читаємо гладко й живо і що в розвою творчости Гренджі-Донського вона становить великий крок".

Василь Гренджа-Донський був чудовим і висококваліфікованим журналістом, редактором і співробітником таких популярних видань, як "Наша земля", "Пчілка", "Русин", "Неділя", "Свобода", "Українське слово", "Нова свобода". Його постійно можна було побачити серед просвітян, учнів шкіл і студентів учительських семінарій, де він читав лекції або просто вів бесіди. За підрахунками Зірки Гренджі-Донської, яка по праву вважається найкращим біографом батька, "літературний доробок Гренджі-Донського вже при кінці 30-х років був немалий. Його поезії належали до крапцх надбань закарпатських письменників і ними вклав своє ім'я в історію української літератури. Це був вік його поетичної творчості. Він видав близько 20 книжок. Пробиував свої сили у всіх жанрах - поезії, епосі, драматургії, публіцистиці, виступав і з літературно-критичними статтями, записував і видавав фольклорно-етнографічні матеріали. Був завжди там, куди кликало життя...".

1938-1939 роки - щасливі й трагічні в історії краю. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, внаслідок чого була зроблена спроба формування української державності. Останню законодавчо закріпили рішення Сойму Карпатської України 15 березня 1939 р. Цей історичний акт слід розцінювати як другий, після визвольних змагань 1917-20-х років, етап у створенні Української держави. Закарпатські українці довели, що бажають возз'єднатися з великим українським народом.

За пропозицією Августина Волошина В.Гренджа-Донський очолив редакцію урядової газети "Нова свобода". "Всю увагу газети, - пригадував Василь Степанович, - я звернув на відбиття зазіхань мадярів і на внутрішні потреби". 4 березня 1939 р. письменника було включено до відділу преси і пропаганди, який очолював Володимир Комарницький.

Починалися трагічні дні Карпатської України та її мужніх захисників. Розстріли, в'язниці тепер стали звичайним явищем. В. Гренджу-Донського заарештували і помістили в тячівську тюрму, а потім перевели до концтабору Вор'юлопош. До речі, вже тоді ходили чутки про смерть В. Гренджі-Донського. Львівська газета "Нова Зоря" (1939. - 8 червня) повідомляла, що поета помістили до угорського концтабору в Ніредьгазі. Професор М. Омельчикова написала некролог "В. Гренджа-Донський" (Жіноча доля. - 1939. - Ч.4). Видатний словацький письменник Франьо Краль написав вірш-некролог, в якому високо оцінив заслуги Гренджі-Донського, назвав його "забутим співцем полонин", а його земляків - "народом героїв". Але поет в угорських таборах не загинув, а 5 липня 1939 р. одержав повістку, згідно з якою вважався вільним, хоч зобов'язувався постійно зголошуватися до поліції. Добре знаючи, яким буде ставлення угорських властей до українського письменника-патріота, Василь Гренджа-Донський вирішив покинути Закарпаття і емігрував до Словаччини.

Післявоєнна Чехословаччина мало чим відрізнялася від Радянського Союзу, а тому закономірно, що Василь Спепанович не мав можливості писати в дусі кінця 30-х років. Однак необхідно погодитися з твердженням Зірки Гренджі-Донської, що творчість письменника на еміграції була різноманітною і багатою. В цей час вийшли з друку нові постичні твори, зокрема, "Криваві тумани" (1965), "В тилу ворога" (1965), "Наше півстоліття" (1967), "В сторіччя Т.Шевченка" (1961) та ряд ін. В. Гренджа-Донський взявся за переробку раних своїх творів - "Князь Лаборець", "Василина - князівна гуцулії", "Олена Верховинка" та ін. Що стосується преси, то в цей час письменник підготував до друку "Спогади" і "Мадярські звірства", однак вони побачили світ тільки завдяки дочці поета Зірці уже після смерті батька. Щоденник "Щастя і горе Карпатської України" був опублікований у восьмому томі "Творів Василя Гренджі-Донського" накладом "Карпатського Союзу" у Вашингтоні.

Останні роки письменник напружено працював над романом "Сини Верховини", який запланував видати у двох томах. В численних листах до дочки в США він постійно знайомив її з просуванням роботи над романом. Навіть в останньому листі, датованому 20 червня 1974 р., В.Гренджа-Донський писав: "Роман "Сини Верховини" переписую, вже маю більш як половину на часописі. Цього року хочу бути з ним готовий". На заваді була смерть, яка наступила 25 листопада.

В емігрантський період Гренджа-Донський продовжував працювати як драматург, публіцист, літературний критик, автор художніх творів для дітей. За літературну діяльність Василь Степанович неодноразово нагороджувався різноманітними урядовими нагородами, подяками тощо. Так, в 1965 р. він з рук президента одержав орден "За відбудову", а в грудні 1968 р. йому присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв.

Та його тягнуло додому, на рідну Верховину. Така нагода трапилася в 1970 р. Зірка Гренджа-Донська так описала його відвідини рідного краю: "Поет був безмежно зворушений цими відвідинами. Відвідав він тоді своє родинне село й околицю і врешті міг поклонитись рідним полонинам особисто... Вдивлявся в кожне перетворення рідного краю, ходив по старовинному Ужгороду, Мукачеву і не міг впізнати тих вулиць, на яких залишив частину своєї молодості...". Відвідав знову знане йому вже "Морське око" в Карпатах – Синевирське озеро, де часто бував під час своїх мандрівок у молодих роках". Вдруге Василь Гренджа-Донський побував у Закарпатті в 1973 р.

Василь Гренджа-Донський помер 25 листопада 1974 р. на 77 році життя. Дочка поета пригадувала: "Кілька місяців не приходили листи від батька...Та враз, серед ночі, 25-го листопада, 11 місяців після нашої візити, збудив мене телефон і я почула голос брата: "...Татко помер...".

Похорон поета відбувся 29 листопада 1974 р. в Братиславі на кладовищі "Славічіє удоліє". На могилі Василя Гренджі-Донського виступили найближчі його друзі та

соратники: біограф Михайло Молнар, д-р М.Роман, засновник українського театру у Закарпатті Юрій Августин Шерегії.

Василь Гренджа-Донський вніс великий вклад революційного характеру у розвиток культури в Закарпатті. Все своє життя він плідно працював у галузі освіти і літератури рідного йому народу. Доказом цих слів є творча спадщина письменника, яка включає в себе понад 1000 поезій, 13 поем та віршованих оповідань, 6 повістей, понад 50 оповідань, спогади та документальні матеріали з історичних подій кінця 30-х років, близько 30 драматичних п'єс, п'єсок і радіосценок, 36 казок для дітей, 12 п'єс та сценок, 38 радіосценок, близько 26 оповідань, понад 200 статей, рецензій, нарисів, репортажів, доповідей тощо. Власних збірок та книжок протягом життя було видано 42, а в співавторстві з іншими авторами - сім. За підрахунками Зірки Гренджі-Донської перелік творів письменника та літератури про його творчість нараховує 1293 позиції. До цього додамо, що це далеко не всі твори, статті, репортажі письменника, які вдалося розшукати. Це стосується також праць, які будуть написані про нього. Але навіть те, що нам сьогодні відомо про Василя Гренджу-Донського, дає нам підставу стверджувати, що "карпатський соловейко" був одним з найбільших письменників Закарпаття ХХ століття.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Двадцять років, несхожих один на одного, пройшли-промайнули з того часу, коли у столиці Словаччини - Братиславі 25 листопада 1974 р. перестало битися полум'яне серце нашого земляка Василя Степановича Гренджі-Донського - поета, прозаїка, драматурга, журналіста, активного культурно-просвітнього діяча. Тернистим був життєвий шлях "нерховинського соловейка", його ім'я та слово приходили на рідну землю, а нерідко замовчувалися. Михайло Молнар, який вважається першим біографом Гренджі-Донського, зазначає, що Василь Степанович "для Закарпаття значною мірою є тим, чим для літературного життя Наддніпрянської України був І.Котляревський, для Галичини - "Руська трійця", для Буковини - Ю.Федькович (Молнар М. Над вибраним з поетичного доробку Василя Гренджі-Донського //Василь Гренджа-Донський. Місячні груні. - Пряшів, 1969).

Однак, коли виповнилося 60 років від дня народження письменника, продовжує дослідник, ювілей відзначали українці не лише в Чехословаччині, а й у Києві, Львові, Польщі, Югославії, Канаді, США. Тільки на рідному Закарпатті преса, на жаль, мовчала про його заслуги, хоча неспростовним досі фактом лишається те, що поетичний доробок В.С.Гренджі-Донського, завдяки своєму ідейному та художньому спрямуванню, дорівнює цілій епосі в новітній українській літературі Закарпаття. Слід відзначити, що вже при житті Василя Гренджі-Донського з'явилися перші публікації, в яких давався глибокий аналіз його творчості.

Одним з перших, хто досліджував життя і багатогранну діяльність Василя Степановича, і був Михайло Молнар. Грунтовні праці про письменника написали Юрій Бача і дочка поета Зірка Гренджа-Донська, завдячуючи титанічній роботі якої на сьогоднішній день у США видано дванадцять томів "Творів Василя Гренджі-Донського".

Після смерті В.Гренджі-Донського з'явилися ряд некрологів про нього (Роман М. Помер В.Гренджа-Донський //Нове життя, Пряшів. – 1974.- 6 грудня; Молнар М. Пам'яті В.Гренджі-Донського //Дружно вперед, Пряшів. – 1975. – Ч.1. – С.18; Іванчов Ф. Син Верховини //Дукля, Пряшів. – 1975. – січень; Пагіря В. Останні листи. Пам'яті щирого друга Василя Гренджі-Донського// Дукля, Пряшів. – 1975. – С. 43-44; Штефан А. Василь Гренджа-Донський (1897-1974) // Америка, Філадельфія.- 1975. – 4,10,11,14 січня). Аналогічні публікації з'явилися в україномовних виданнях у Скрантоні, Торонто, Джерсі Сіті, Вінніпезі, Мюнхені. В 60-80-х роках у різних закордонних виданнях побачили світ спогади про Василя Гренджу-Донського. Заслужують уваги статті В.Комаринського, Й.Груніка, А.Кущинського, М.Бажанського, В.Пазуханича, М. Кукурузової-Король, М. Теєлевича.

Детальний аналіз творчості В.Гренджі-Донського зробив у своїй праці "Тернові квіти полонин. До сорокаріччя поетичного дебюту Василя Гренджі-Донського" Іван Мацінський. Автор стверджував, що ім'я Василя Гренджі-Донського викликає в пам'яті тих, хто були свідками зародження літературного руху закарпатських українців в часі між двома світовими війнами, й інші імена з його

літературної генерації, яку можна б назвати "генерацією перших сміливих літературних дерзав". Поряд з такими письменниками І.Мацинський ставив Ю.Боршомакум'ятського, М.Божук, О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, М.Бараболю. Неможливо не погодитись з автором статті, що Василь Гренджа-Донський "у цій плеяді займає окреме і почесне місце передусім тим, що він першим з-поміж закарпатців почав писати українською літературною мовою. В цьому велика його заслуга перед українською літературою взагалі".

У 1980 р. Словацьке педагогічне товариство в Братиславі видало книгу М.Молнара "Зустрічі культур", в якій дослідник помістив статтю "Доля співця полонин. Причинок до творчої біографії В.Гренджі-Донського" (передрук статті 1964 р.). Аналізуючи збірник В.Гренджі-Донського "Шляхом терновим", автор нарисув відзначав, що "ці вибрані твори письменника розкривають перед нами недавнє минуле такого близького до нас краю, перегорнуть ще одну сторінку про його недавню історичну долю". Заслужують також уваги "Примітки", підготовлені М. Молнаром для збірки вибраних творів "Шляхом терновим".

Автором ряду статей про В.Гренджу-Донського був Андрій Пестременко (Прозова творчість Василя Гренджі-Донського // Нове життя, Пряшів. – 1969. – Ч.18; Переклади В.Гренджі-Донського // Дружно вперед, Пряшів. – 1969. – Ч.4; Публіцистична творчість Василя Гренджі-Донського // Дукля, Пряшів.- 1972. – Ч.2.- С. 50-54). Юрій Кундрат досліджував діяльність В.Гренджі-Донського в журналі "Наша Земля",

який в 1927-1929 рр. редагував письменник. Автор статті вірно підмітив, що "в літературному процесі на Закарпатській Україні в міжвоєнний період цей журнал відіграв помітну роль. Він сміливо викривав політику насильницької чехізації закарпатоукраїнського населення та ренегатства місцевої інтелігенції, широко знайомив населення Закарпаття з успіхами в галузі економічного, культурного і політичного будівництва на Україні, з українською літературою" (Кундрат Ю. Художні твори В.Гренджі-Донського в журналі "Наша Земля" //Дукля, Пряшів. – 1977.- Ч.3. – С. 58-63). Чільне місце відвів В.Гренджі-Донському Й. Сірка у монографії "Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української художньої літератури Чехословаччини" (Мюнхен, 1980).

4 листопада 1989 р. професор університету Стейт Юта Богдан Чопик прочитав доповідь "Поезія Василя Гренджі-Донського" на конференції Американської Асоціації для розвитку Слов'янських студій. Автор підсумував: "Значення творчості такого поета як Василь Гренджа-Донський має більше, як загумінковий характер. Воно широко національне і має також інтернаціональну вагу в своєму романтизмі. Боротьба Підкарпатської Руси, як її хотіли називати чехи, принесла і цілому українському народові свою дань. Вона вперше по революції показала знову світові, що є українці, що є Україна і є її столиця Київ. Зі своєї ж сторони факт Великої України, її вже саме існування впливало і на закарпатців у позитивному напрямі, що підсилював їх національне усвідомлення".

У 1993 р. в Ужгороді вийшла праця дочки поета Зірки Гренджі-Донської "Ми є лишень короткі епізоди...". Життя і творчість Василя Гренджі-Донського". "Те, що зробив Гренджа-Донський, - писала Зірка Гренджа-Донська, - як письменник на Закарпатті, назавжди залишиться невід'ємною складовою частиною культурного надбання закарпатських українців". До цих слів важко щось ще додати.

Що стосується вітчизняних дослідників, то більш-менш об'єктивні праці з'явилися тільки наприкінці 80-х років. Виняток становила тільки стаття ужгородського науковця Івана Сенька, яку надрукувала газета "Молодь Закарпаття" (1970. - 2 серпня). Автор публікації "У фарватері чужих здобутків" зробив аналіз одного з кращих історичних творів В.Гренджі-Донського "Ілько Липей - карпатський розбійник". Вчений дійшов висновку, що автор роману "Під мечем Дамокла" А.Пастушенко "часто бере від свого попередника (В.Гренджі-Донського - М.В.) навіть окремі діалоги, незначно видозмінюючи їх". Пізніше аналізувати історичну повість Гренджі-Донського будуть й інші вчені, зокрема Олекса Мищанич.

Лише в 1990 р. розпочалося глибоке, системне і об'єктивне дослідження творчості В.Гренджі-Донського вченими Ужгородського державного університету. Так, Ганна Божук в міжгірській газеті "Радянська Верховина" (1990. - 28 квітня) опублікувала статтю "Великий корифей Закарпаття". Даючи оцінку зробленому письменником, вона з боєм констатувала, що сучасна молодь "на жаль, не знає про розмаїту літературну творчість та громадсько-політичну

діяльність В.Гренджі-Донського". Дослідниця також зауважила, що головними винуватцями цього були тодішні владні структури із своїм "чужим ідейним керівництвом".

Літературознавець Юрій Балега опублікував статтю "Сини свого народу" (Ужгородський університет. – 1990. – 1 вересня), в якій провів паралелі між творчим і життєвим шляхами Олександра Духновича і Василя Гренджі-Донського, підмітивши, що будучи "як і Духнович переконаним закарпатським русином, Гренджа-Донський у вірші "Ми українці" гордо кидає у вічі денаціоналізаторам та їх помічникам: "Чим ми є, ми не ганьбимось, Знайте: ось чий ми сини: Ми українцями звемося, А не русняцькі русини". Ця стаття, як і деякі інші, на той час мала особливу актуальність, бо саме тоді знову штучно відродилася ідея політичного русинства. Через деякий час до проблеми "Духнович – Гренджа-Донський" звернулися й інші закарпатські вчені (Див.: Делеган В., Вегеш М. О. Духнович в публіцистиці В.Гренджі-Донського // О.В.Духнович і Слов'янський світ. Матеріали міжнародної конференції 23-24 квітня 1993 р.).

В.Гренджа-Донський вважав своїм вчителем Великого Кобзаря Тараса Шевченка, присвятив йому чимало віршів і окремих публіцистичних статей. Тому є закономірним, що в полі зацікавлень українських учених була тема "Шевченкіана в творчості Гренджі-Донського". Неодноразово не це звертали увагу О.Мишанич і В. Поп. Останній опублікував статтю "Оживає в слові Верховина" (Тарас Шевченко в творчості письменників Закарпаття // Закарпатська правда. – 1990. – 7

березня). Підіймав цю проблему і автор цієї статті (Див.: Учень Тараса Шавченка. – Торонто, Канада, 1992.- 30 травня, 6 червня).

Культурно-просвітницьку діяльність Василя Гренджі-Донського досліджує Надія Ференц. Під рубрикою "Поети Срібної Землі" у "Календарі "Просвіти" на 1994 рік" вона опублікувала статтю "Василь Гренджа-Донський (1897-1974)". Дослідниця відзначила: "Важко назвати письменника, який зробив би для національного відродження краю стільки, як В.Гренджа-Донський". У іншій праці "Культурно-освітня діяльність В.Гренджі-Донського" вона дійшла такого висновку: "Зроблене В.Гренджою-Донським важко переоцінити... З національно несвідомої етнографічної маси завдяки самовідданій, сподвижницькій, жертвенній праці В.Гренджі-Донського і його однодумців, витворилася на Закарпатті своя інтелігенція і свідомий український народ". Василь Гренджа-Донський вже в 20-30-х роках був добре відомим за межами рідного краю, але ця тема була вперше піднята тільки недавно ужгородським вченим Миколою Зимомрею у статті "Творчість Гренджі-Донського на сторінках німецькомовної преси 30-х років". Безумовно, що ця праця є тільки ластівкою в оцінці творчості Гренджі-Донського зарубіжною періодикою.

Окремі вчені досліджують просвітницьку і театральну діяльність В.Гренджі-Донського. Це, зокрема, Павло Федака, Василь Міщанин і Йосип Баглай. Останній чітко виділив місце Василя Гренджі-Донського в театральному житті краю (Микола Аркас наш ...// Закарпатська правда.- 1992.- 8 грудня;

Василь Гренджа-Донський - театральний критик//
Закарпатська правда. - 1993. - 23 квітня; "Запорожець за
Дунаєм" не вмирає // Карпатська Україна. - 1993. - 29 квітня).

Починаючи з 1990 р. почалося більш глибоке
дослідження громадсько-політичної діяльності Василя
Гренджі-Донського, зокрема участь письменника в подіях
1938-1939 рр., коли Карпатська Україна здобула автономні
права і була проголошена самостійною державою. Це, перш
за все, такі публікації, як "Велич і трагедія Карпатської
України" (Вегеш М., Задорожний В.), "Кривава казка",
"Галичани на Закарпатті", "Уроки Василя Гренджі-
Донського", "Повернення Василя Гренджі-Донського",
"Якої України хотів Василь Гренджа-Донський?" (Вегеш М.).
Однак необхідно констатувати, що громадсько-політична
діяльність Гренджі-Донського ще чекає свого всебічного
дослідження. Історична тематика у творчості письменника
захопила молодого дослідника Івана Шинкаря, який
присвятив цій проблемі статтю "Деякі питання історії
Закарпаття у творчості В.Гренджі-Донського" //Суспільно-
політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст.". -
Ужгород, 1992.

У монографії "Повернення" відомий дослідник,
уродженець Закарпаття, О.Мишанич зазначив: "Оглядаючи з
деякої відстані велику й різносторонню літературну спадщину
В.Гренджі-Донського, ми ще раз підкреслимо, що він був
одним із перших, хто почав творити нову, сучасну
українську літературу на Закарпатті, був першим, хто в
центрі своєї творчості поставив питання соціальної і

національної боротьби населення краю, першим широко і свідомо відобразив прагнення закарпатських українців до возз'єднання з Україною. За це ми шануємо його творчість, беремо з неї те, що не втратило значення для історії української літератури".

"Оцінюючи творчість В.Гренджі-Донського, - справедливо вказував М.Молнар, - постійно треба мати на увазі, що мова йде про закарпатського письменника, який став одним з основоположників новітньої української літератури на Закарпатті, хоч у школі не вивчав української літературної мови і на початку своєї літературної діяльності не мав жодного уявлення про теорію українського віршування. Від батька він перейняв любов до народної пісні, яка була його першою супутницею в нерадїсному дитячому житті. Народна пісня стала для нього зразком як щодо форми поетичного вираження, так і щодо мови. Гренджа-Донський був сином тієї частини українського народу, яка, здавалося, вже була остаточно засуджена до національної загибелі". Нехай ці думки вчених послужать наснагою не тільки науковцям Ужгородського університету, а й всім, хто досліджуватиме доробок В.Гренджі-Донського до більш глибоких і різнопланових студій над творчістю талановитого земляка.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ - РЕДАКТОР ЖУРНАЛУ "НАША ЗЕМЛЯ" /1927-1928/

Влітку 1926 р. у Перечині група прогресивних українських письменників Закарпаття вирішила заснувати новий суспільно-політичний журнал "Українська земля". Однак, як швидко з'ясувалося, ужгородська поліція на цю назву дозволу не давала. Василь Гренджа-Донський, якого по праву вважають головним ініціатором створення журналу, так передав реакцію Праги: "Як ви собі уявляєте, "українська" має бути та ваша "земля", і то на території Чехословаччини?!" Жодні апеляції не допомогли і в 1927 році почав виходити журнал "Наша Земля". Хоча необхідно відзначити, що постійно виникали фінансові труднощі, а тому треба було звернутися за допомогою до міської діаспори, передусім до письменників Галичини. До речі, вони теж були зацікавлені в існуванні такого журналу, який уже з перших днів став всеукраїнським часописом. Автура його швидко зростала, вже в 1927 році він здобув велику популярність. Редактор журналу В.Гренджа-Донський писав: "Статті мені посилали зі всіх кінців, навіть учителі, професори та інші працівники на державних посадах. Молодь готувала дописи, потрохи виростали нові письменники..."

Уже в перших своїх номерах журнал почав "нервувати" чеські власті. Вони переконалися, що "Наша Земля" займає безкомпромісну позицію, дозволяючи собі критику всіх і вся. Почали виникати перші інциденти, а після одного з них змушений був покинути Ужгород відомий український

письменник Спиридон Черкасенко. Звичайним явищем стали білі полоси в часописі, що свідчило про конфіскацію окремих матеріалів. Дочка поета Зірка пригадувала: "Оскільки мені відомо, сконфісовано чотири вірші поета: "Розділили Україну поміж ворогів" (1928, ч. 9), "Оце мій рідний край" (1928, ч. 4) та два інші, назви яких мені не вдалося розвідати...". В.Гренджа-Донський сильно переживав і в цьому нема нічого дивного, адже в "Нашу Землю" вложив не тільки енергію і своє здоров'я, але також вилив усю свою душу". Вже пізніше, в 50-х роках, Василь Степанович пригадував, що "Наша Земля" була "кутком рідної мови, української літератури".

Василь Гренджа-Донський був не тільки редактором "Нашої Землі", але також її постійним автором. Причому тематика його публікацій різноманітна. "Статті з періоду "Нашої Землі" (1927-1928), - писала дочка поета, - воюють проти національного і соціального гноблення, радикально критикують чеську владу, чехізацію по країні, соціальну несправедливість, використання людей, голод селян".

Письменник присвячує ряд нарисів видатним постатям минулого і сучасності. Серед його героїв Тарас Шевченко, Ольга Кобилянська, Спиридон Черкасенко, якого Василь Степанович справедливо вважає своїм близьким товаришем, "стоїть на першому місці українських майстрів слова. Його поезії і п'єси вже забезпечили йому місце між незабутніми". Василь Гренджа-Донський не обминув увагою і внесок С.Черкасенка у розвиток закарпатської літератури, адже "від самого початку почав писати у нашій "Пчілці" і в

"Пластуні". Високо оцінив редактор "Нашої Землі" творчість Ольги Кобилянської у своїй статті з приводу 40-річчя її літературної діяльності. На його думку, знаменита письменниця "свою невтомною працею в дуже тяжких обставинах дала доказ живучості частини нашого народу на Буковині".

Та все-таки переважна більшість матеріалів, підготовлених Гренджою-Донським для "Нашої Землі" носила політичний характер. У статті "Із смітника "Общества ім. Духновича" Василь Степанович вкотре стає на захист українського народу та його мови. В ряді публікацій він засуджує політику чехізації. Назвемо хоча б деякі з них: "Наша шкільна політика" (1927, ч.9), "Шіmek і його шкільна політика" (1927, ч.10), "Наслідки шіmekівської шкільної політики в Березівщині" (1928, ч.1), "Нужда, голод, темнота, розпука і ... чехізація" (1928, ч.7), "Чехізатори" (1928, ч.9), "Українська торговельна школа в Ужгороді в руках чехізаторів" (1928, ч.10) та інші.

Звичайно, ці статті були не до вподоби чеським властям, які вже планували закрити журнал. Та були й інші причини, які дуже впливали на відомого закарпатського письменника "...стали переслідування, насмішки, незрозуміння, погані підозріння, наклепи, доноси, вічні погрози, меч Дамокля на страчення куска хліба для родини - все це мов, вибачте за слово, свиня під обухом. До того пониження, терор, провокації, погане відношення працедавців, що все давали відчувати, що я в їх руках, далі матеріальні страти через конфіскації, полеміка, виправдання, всяки рапорти і

всякі інші неприємності, - все те спричинилося до того, що стратив мої залізні нерви і вже від двох місяців не можу працювати".

Дійшло до того, що письменника називали то фашистом, то комуністом. Захищаючи свою честь, В.Гренджа-Донський написав листа до редакції газети "Вперед", в якому неоднозначно заявив: "Моє минуле - відкрита книжка. Хоч чую себе письменником-оборонцем покривджених, комуністом я ніколи не був і не є, а є я українцем, по переконанню радикальним націоналістом і як син селянина ношу на серці долю того пригнобленого селянства, що віками гинуло в ярмі. Отже, прошу мене вважати націоналістом, не большевиком і хто мене назве комуністом, тому я зуби виб'ю, хоч би то був і сам голова держави".

2 січня 1928 р. "Наша Земля" надрукувала звернення Василя Гренджі-Донського до редакційного комітету цього журналу, в якому письменник склав свої редакторські повноваження, хоч і не поривав із журналом цілком. Звернення він завершив патріотичними гаслами, які були кредом "карпатського соловейка": "Нехай живе рідне слово! Нехай живе рідна українська культура!" Нехай живе українізація Закарпаття для знищення чехізації!"

Це число "Нашої Землі" виявилось останнім, чеська поліція його заборонила. Але все-таки часопис, незважаючи на короткочасність свого існування, відіграв помітну роль. Зірка Гренджа-Донська так підсумувала дворічну діяльність часопису: "За два роки свого існування він виконав поважну

роботу для національного усвідомлення української літературної мови, яка в 1930-х роках прийнялась загально. Журнал справді українізував карпатських русинів. І це було головною метою поета".

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ "ПРОСВІТИ" В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

Серед джерел, які допомагають глибше зрозуміти роль "Просвіти" в житті нашого народу, вагоме місце посідає публіцистична спадщина Василя Гренджі-Донського. Сторінки історії закарпатської "Просвіти" В.Гренджа-Донський виклав на шпальтах журналів "Наша Земля", "Українське слово", газет "Свобода" і "Нова свобода". Великий фактичний матеріал міститься у спогадах і щоденнику "Щастя і горе Карпатської України", що побачили світ вже після смерті автора. Добрим словом згадував діяльність "Просвіти" В.Гренджа-Донський у своїх доповідях, виголошених на різноманітних форумах інтелігенції в Чехословаччині.

Даючи оцінку закарпатській "Просвіті", В. Гренджа-Донський справедливо відзначив, що саме завдяки їй "українська культура на Закарпатті росла, розвивалась". На думку письменника, велика заслуга товариства полягала в тому, що "витворилася своя інтелігенція, яка цю культуру підтримувала, живила".

Вже будучи загальноновизнаним письменником, В.Гренджа-Донський у 1968 р. в Пряшеві прочитав доповідь "Українська культура на Закарпатті на початку цього сторіччя і за першої Чехословаччини", яка опублікована в IX томі "Творів Василя Гренджі-Донського" (Вашингтон, 1989). В ній письменник детально зупинився на виникненні та діяльності "Просвіти". "Про українську культуру на Закарпатті, - писав він, - можна говорити почавши від дня 9-го

травня 1920 року, коли основано "Просвіту", яка мала розпочати широку культурно-освітню діяльність". Хоча виникнення товариства пов'язане з іменем В.Гренджі-Донського, "ініціатором ідеї" був о.Е.Невицький. Він чомусь постійно відсувається на задній план. В 1918-1920-х роках саме Е.Невицький був найбільш енергійним культурним і громадським діячем у краї. І це ні для кого не було таємницею. Кореспондент галицького журналу "Літопис Червоної Калини" М. Творидло писав: "...Першим, що зачав цю організаційну працю, був о.Еміліян Невицький, парох із Уяка Сніпської землі, тобто з тої країни наших земель, що висунулась найдалі на захід, бо під самі майже Татри...". Зі споминів В.Гренджі-Донського довідуємось і про такий цікавий факт: серед людей, що "закладали українську "Просвіту", були також Й.Камінський і С.Фенцик - майбутні лідери русофільства в краї (Дет. про це див.: Вегеш М. Омелян Невицький - піонер національного відродження Закарпаття // Календар "Просвіти" на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 166-168; Вегеш М., Міщанин В. "Просвіта" і В.Гренджа-Донський //Карпатська Україна. – 1993. – 6 травня).

"Просвіта" почала свою роботу в дев'яти комісіях: реферат будови Народного Дому в Ужгороді, музейна й бібліотечна комісія, драматична, видавнична, комісія для назв місцевостей, театральна, організаційна, музична комісії та літературно-науковий відділ. Необхідно погодитись з твердженням В.Гренджі-Донського, що "Просвіта" вже за перший рік свого існування виказала велику діяльність. До музею придбано експонати музею Легоцького з Мукачева,

почали збиратися й цінності від приватних осіб. Придбано дев'ять рукописів із XIV – XIX століття, збірки старих друків, старих образів, барокових іконостасів, вишивок. Бібліотека за той перший рік існування придбала 1206 томів книжок".

В.Гренджа-Донський дав аналіз роботи всіх комісій "Просвіти" за перший рік її існування. Особливо активно працювала театральна комісія: "Драматичний кружок, - писав нисьменник, - за перший рік улаштував 10 літературних вечорів з відчитами та деклараціями, дав вистави "Наталки-Полтавки", "Жидівки вихрестки", "На перші гулі", "Ой, не ходи, Грицю" і концерт в 59-ті роковини смерті Тараса Шевченка. Це було перше Шевченківське свято на Закарпатті... Театральна комісія перевела всю драматичну групу з драматичного гуртка в театр і дала почин утворенню професійного театру ... Цей театр "Просвіти" розпочав широку діяльність в Ужгороді і на заїздах. Вже в першому році дав десятки вистав щороку, і на Закарпатті досі ніколи не виданого, репертуару, що складався не тільки з наших класичних п'єс, але і з світового репертуару".

Запрацювали й інші комісії. Василь Гренджа-Донський писав, що видавнича комісія вже за перший рік існування "Просвіти" видала книгу Луки Дем'яна "Чорт на весілля", вибрані співомовки Степана Руданського, "Історію Підкарпатської Руси" Василя Пачовського, господарські поради селянам Миколи Творидла та інші корисні для населення книги. Комісія для назв і місцевостей "випрацювала і подала урядові проєкт правильних назв сіл,

міст, присілків, фільварків, хуторів, який випрацював Мирон Стрипський". Найскладніші обов'язки були покладені на організаційну комісію, яка "закладала філіялки і читальні не тільки на території Підкарпатської Русі, але і в Празі та в Братиславі". Літературно-наукова комісія почала видавати "Науковий вісник" та журнали. "Почин для утворення хорів" зробила музична комісія. Так описав перші кроки діяльності "Просвіти" В. Гренджа-Донський.

"Просвіта" швидко набирала розмаху і сили. Вона мала в Ужгороді "чотириповерховий свій народний будинок, із кінотеатром, із клубом, музеєм цікавих і рідкісних експонатів, бібліотекою, в якій знаходилося вже понад 10.000 книжок. Це був наш головний центр. Молодь щовечора приходила до читальні, на розвагу, на танці, забаву. Тут відбувалися проби вистав, курси танців, проби хорів, відчити. Десятки приміщень давали можливості всесторонньої діяльності". В.Гренджа-Донський звернув увагу на той факт, що з утворенням товариства "по всій Карпатській Україні корчми порожні, зате читальні "Просвіти" переповнені". В цьому і полягало одне з завдань товариства, на чому неодноразово акцентував увагу А.Волошин. Все це давало можливість і право В.Гренджі-Донському зробити висновок, що в 20-30-х роках "вже можемо говорити про великий рух української культури". Згадав "Просвіту" В.Гренджа-Донський у своєму інтерв'ю львівській газеті "Новий час" у жовтні 1935 р.: "Єдина "Просвіта", що перед десятьма роками мала можливість видавати книжки ...".

"Просвіта" жила і боролась за своє існування завдяки ентузіазму її активістів і простих закарпатських селян. Чехословацький уряд жодної фінансової підтримки не надавав. Виняток становив хіба-що колишній президент ЧСР Т.Г.Масарик, який дарував значні кошти на спорудження Дому товариства та на деякі інші цілі "Просвіти".

В. Гренджа-Донський у "Спогадах" описав свою поїздку 21 лютого 1933 р. до Волового (Міжгір'я). "Взяв тиждень відпустки, щоб з д-ром Михайлом Брацайком обійти Волівську округу і серед інтелігенції збирати декларації жертв на санацію "Просвіти", згідно ужгородського Народного Дому". Поїздка була досить успішною, бо вдалося зібрати близько тисячі крон на "Просвіту". Допомогли місцеві інтелігенти (патріоти Й.Дудикевич, С.Фігура, Я.Завальницький, М.Шимоня, С.Бобинець та багато інших).

"Просвіта" видавала багато книг і різних друкованих видань. Символічно, що перші поезії молодого Гренджі-Донського були надруковані у просвітянському журналі "Пчілка", а в 1926 р. саме "Просвіта" видала цикл віршів поета під назвою "Трембіта".

Гренджа-Донський був активним членом товариства. За словами дочки поета Зірки Гренджі-Донської, його нерідко можна було побачити в театральних та інших організаціях, він часто виступав зі своїми поезіями на вечорах і концертах. В 1927 р. Гренджа-Донський очолював театральні справи при Головному відділі "Просвіти". Відомий театральний діяч краю Юрій Августин Шерегії пригадував, що в 1927 р. до театру було "запрошено нові мистецькі

сили...і кращі аматорські сили... Референтом в театральних справах до Головного віділу "Т-ва "Просвіта" було обрано Василя Гренджу-Донського" (Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Пряшів-Львів, 1993. – С.164). Один із близьких соратників А.Волошина Августин Штефан пригадував: "...в "Просвіті" ... мав я нагоду пізнати нашого письменника, як людину, і я переконався, що Василь Гренджа-Донський був ширим українським патріотом. Він пристрасно любив свій народ, свій рідний край, наші зелені Карпати, в серці яких він народився і зростав". А тому йому було боляче, коли "Просвіта" сповільнювала темпи поступу, хоча необхідно врахувати, що головним винуватцем був грошовий фактор. 10 грудня 1935 р. В.Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: "... "Просвіта" продовжує векслі, а не видає книжки, на жаль. Колись книжки видавала масами, а тепер ледве спроможеться на один календар, та й той поганий".

Гренджа-Донський не ідеалізував діяльність "Просвіти". Він піддавав різкій критиці негативні явища в житті окремих просвітян. "Хоч я є членом клубу в "Просвіті", - писав Василь Степанович, - заходжу туди зрідка. Там людей повно, і що ж вони роблять? Цілісінський вечір до півночі грають у карти і балакають... І як отак люди можуть збувати дорогий час".

Закарпатська "Просвіта" зазнала великої матеріальної шкоди після сумнозвісних рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Гренджа-Донський, що брав активну участь

в евакуації, відзначав: "З великого книжкового фонду (до 20 000 книг) та цінних музейних експонатів щось вдалося нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бо бродіївці та фенциківці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати". Та найбільший удар "Просвіти" був нанесений угорськими гортистами в березні 1939 р.

Трагедія Карпатської України, трагедія "Просвіти"... Переслідували і розстрілювали не тільки січовиків, які чинили опір агресору, їхню долю розділили також просвітяни. Страшні відомості містить у собі щоденник В.Гренджі-Донськолго "Щастя і горе Карпатської України". Просвітянина Василя Гримута з Берегова задротували в угорський концтабір, а Гната Савку з Негрівця "побили тільки за те, що знайшли в нього печатку читальні товариства "Просвіта". Гортисти розстріляли хустського просвітянина Ілька Ващинина "тільки за те, що був членом "Просвіти". Така доля судилася також послові Союму Карпатської України, голові "Просвіти" у Вишніх Верецьках І.Гризі. Дравецького секретаря читальні "Просвіта" Івана Мигалину побито під смерть".

В.Гренджа-Донський часто бував у керівника просвітян с.Ізки Степана Бобинця. Він завжди високо цінував це село, яке в повному складі було в "Просвіті". З приходом угорських військ ізківчанам теж довелося скрутно. "В селі Ізках, - писав В.Гренджа-Донський, - попався до рук жандармів список членів товариства "Просвіта", а тому, що це село було одним із найсвідоміших, членами "Просвіти" були

майже всі, 16 жандармів у нелюдський спосіб побили людей і пригрозили, "що як ще посміють бути "укранами", то повішають їх на смереки".

Аналогічне творилося і в інших селах та містах Карпатської України. "В селі Пацканьові, - читаємо в щоденнику В.Гренджі-Донського, - арештували мадярські жандарми просвітянина старого Скучку і його 26-річного сина січовика Михайла Скучку. Повели їх на фару (помешкання священника) і перед мадяроном попом Міньом почали їх бити. А коли піп показав жандармам якісь свої записки і щось шепнув до вуха, то жандарми, б'ючи ув'язнених кільобою у спину, повели їх на нові тортури до школи.

Тут прив'язали їх до лавки, і два жандарми й два вояки били їх цілий день за те, що були членами української "Просвіти".

Отже, угорські гортисти добре усвідомлювали всю небезпеку з боку "Просвіти", яка за двадцять років високо підняла рівень національної свідомості краю. І як не погодитись з ветераном "Просвіти" Олександром Пайкошем, що "єдиним звинуваченням у вирокі було: "Українську діяльність проводив".

Історія закарпатської "Просвіти" повинна бути ґрунтовно досліджена. Сподіваємось, що публіцистика Василя Гренджі-Донського багато в цьому відношенні допоможе сучасним дослідникам.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ У СПОГАДАХ ДРУЗІВ

Завдяки Василю Гренджі-Донському ми дізналися багато цікавого про президента Карпатської України Августина Волошина, голову Союзу Августина Штефана, керівника Гуцульської республіки Степана Клочурака, послів Союзу братів Михайла і Юлія Брацайків... Гренджу-Донського справедливо вважають першим дослідником Карпатської України та біографом головних її діячів. Переважна їх більшість були особистими друзями відомого закарпатського письменника, вони писали свої спогади про нього. Скупі архівні документи не дають можливості поглянути на Гренджу-Донського, перш за все, як людину. Нерідко перед нами випливають факти, які в тій чи іншій мірі тільки фіксують його участь в окремих подіях. Саме тому важливим джерелом, яке часто доповнює архівний матеріал, є спогади. Отже, Василь Гренджа-Донський у спогадах...

Одним із перших відгукнувся на смерть Василя Гренджі-Донського відомий політичний діяч краю 20-30-х років, соратник письменника Августин Штефан. Прослідкувавши головні віхи в житті Гренджі-Донського, А.Штефан із сумом і надіями писав: "Василь Гренджа-Донський помер, але його літературний заповіт живе у вільному світі. У вільній Соборній Україні карпатські українці його не забудуть. Будуть його поминати, спадщину під нього досліджувати. Гренджа-Донський жив, працював і

страдав недаремно!" До цього додамо, що ці слова були сказані в 1975 році, коли до проголошення незалежності України залишався ще добрий десяток років. Весь цей час Гренджу-Донського вважали на його батьківщині українським буржуазним націоналістом, зрадником народу, якому він, насправді, служив усе своє життя. Августин Штефан був пророком - сьогодні незалежна Україна вважає Гренджу-Донського своїм видатним сином.

Незважаючи на постійну зайнятість, Василь Степанович був веселою і життєрадісною людиною. Голова Пресової Служби Карпатської України, близький соратник Гренджі-Донського Володимир Комарницький пригадував: "Одного дня в Нижньому Синевирі зголосився в мене якийсь молоденький пластун і заявив, "що там над потоком" поет Гренджа-Донський запрошує мене на вечерю. Хоч "Василів ресторан" був замаскований між кущами, знайти його було легко, бо відтіля підносилися хмари густого, чорного диму. З поза кущів вийшов Василь у високій паперовій торбі на голові з написом "Ісаак Каган". Сорочка - майже чорна з сажі, а його доня Зірка мала козацькі чорні вуси... Сіли ми на камені. Спочатку подав нам печені рижики на кружку сирої цибулі, відтак сиру ковбасу на вуголь... На десерт були коломийки, які можна було читати з свого записника, співати чи вигойкувати з власної пам'яті чи безпам'яті. Відтак Зірка і ще двоє пластуна пішли робити порядок і розмовляли про минуле і майбутнє, і то в загальному оптимістично".

Василь Гренджа-Донський був добре обізнаний з народними повір'ями і легендами. Михайло Бажанський пригадував, як він з Василем Степановичем у таборі пластунів готувалися до свята Івана Купала: "Як тільки ми прийшли розглядати в поблизькому ліску сухі дерева, які можна було б зрубати на ватру, він почав оповідати про ці близькі околиці, в яких він казав, жили відьми.

- Тут треба бути обачним, - сказав до мене, - на цій полонині, яка починається за цим лісом, можна ще і тепер зустрінути страшну потвору, про яку давні люди оповідали. Ця фантастична казкова істота, мабуть, ще й сьогодні чатує десь там в нетрях, чи на верхів'ях спорохнявілих дерев. Вона, неначе повітруля, чи якась яга або чаклун пильнує своє царство".

В очах Михайла Бажанського Василь Гренджа-Донський був незвичайною і неординарною людиною. Він "часто відхилявся від усталених норм поведінки. Створив собі світ, свій стиль свого власного життя, зумовленого суспільним, економічним і політичним ладом свого часу. Був еманациєю свого часу. Відбиткою його вимріяних героїв. Хотів жити і працювати і бути корисним за великим рахунком, творити нові цінності, які стали би справді гідним вкладом у скарбницю духовної культури народу під Карпатами...".

Василь Степанович напружено працював, його робочий день був, як правило, ненормованим. Для того, щоб зняти напругу, письменник любив відправитися в яку-небудь мандрівку. Майбутній посол Союму Василь

Пазуханич пригадував, як одного разу письменник звернувся до нього з пропозицією:

- Пане Василю, їдьте з нами на вакації роверами з Ужгорода на Говерлю. Маруся Кукурузова-Король теж не один раз знаходилася в оточенні сім'ї Василя Степановича під час мандрівок. "Гренджа-Донський, - пригадувала вона, - був завжди провідником на цих прогулках і добрим кухарем з його неперевершеною "циганською печенюю". Тоді ні його дружина Маруся, ні донька Зірка, ні я не втручалися до куховарського ремесла".

Василь Гренджа-Донський завжди піклувався про людей і це було характерною рисою його щирого доброзичливого характеру. Як кажуть, людина пізнається в біді. Після трагедії Карпатської України Василь Гренджа-Донський був заарештований і ув'язнений до угорського концтабору. Антін Кущинський детально описав перебування відомого письменника в таборі та його поведінку: "На всі ті звинувачення не було ради. З болем та жахом спостерігали полонені, бо на якісь найнеобережніші зауваження діставали карні побої від вартових. Лише один раз за всіх нас голосно й рішуче обізався Василь Гренджа-Донський. А сталося це тоді, коли одного дня до концтабору прибув якийсь вищий мадярський старшина, відко, що на інспекцію. Він у супроводі кількох старшин і вояків обходив наші лежачі ряди. Коли він наблизився до лежачого Гренджі-Донського, то Василь несподівано для всіх схопився на ноги і, ставши перед тим начальником, голосно заговорив

до нього по-мадярськи і почав скаржитися йому на все те, що і як поводитись з полоненими варта концентраку. Гонведи схватили Гренджу-Донського за руки і штовхнули, щоб він ліг і перервав своє зажалення. Але інспекційний начальник все вислухав, щось коротко відповів поетові і вийшов з кошари. Протягом години або й довше після того несподіваного епізоду нічого не діялось. Але ось покликали Гренджу-Донського на допит і по довшому часі привели його аж згорбленого від побоїв. Він впав на своє логовище й довго нічого не міг спокійно говорити, лише просив води".

Таким був Василь Гренджа-Донський – поет, письменник, бунтар, який завжди інтереси народу ставив вище за власні.

ЯКОЇ УКРАЇНИ ХОТІВ ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ

Численним шанувальником Василь Гренджа-Донський більш відомий як поет, письменник і редактор "Нової свободи". У своїх творах Василь Степанович постійно акцентував на тому, що населення, яке з прадавніх часів заселяє Срібну землю, є українцями, а не русинами, угоросами, карпаторосами, "руськими" тощо. Завдяки публікаціям останніх років український читач чимало дізнався про життєвий шлях "верховинського соловейка", його багатогранну просвітницьку і творчу діяльність. В центрі цього скромного дослідження - публіцистика Василя Гренджі-Донського, присвячена ідеї соборності українських земель, яку постійно проповідував і відстоював славетний наш земляк.

Своє кредо Василь Гренджа-Донський виклав ще на початку 1929 р. у листі до редакції "Вперед", яка звинувачувала поета, що він "продався комуністам і лається на всіх і вся, хто не признає комунізму". Відповіддю Гренджі-Донського було: "Моє минуле - відкрита книжка. Хоч чую себе письменником - оборонцем покривджених, комуністом я ніколи не був і не є, а є я українцем по переконанню, радикальним націоналістом, і як син селянина ношу в серці долю того пригнобленого селянства, що віками гинуло у ярмі".

Деяким сучасним супердемократам дуже б хотілося зобразити Гренджу-Донського в образі непослідовного діяча, який двома руками підтримував уряд Волошина, а живучи в

післявоєнній Чехословаччині, яскравими барвами описав прихід в край радянської армії. Справді у Василя Степановича є такі твори, але ті, хто звинувачує цим компроматом відомого поета, не зуміли побачити головного. Повернемося знову до Василя Гренджі-Донського: "... Дуже помиляються ті панове, що думають, що я ... лялтиму нинішню українську владу. Ні, панове!.. Україна мені рідна, мила, Україна мені дорога хоч би вона звалася навіть і радянською, але вона після 300-літньої неволі встала і живе! Україна є і 40-мільйонний народ, який добившись до своєї рідної культури, не загине, а піде своїм шляхом".

Таким чином, якою б чужою не була для Гренджі-Донського радянська влада, він завжди на перше місце ставив головне - український народ. А коли Василь Степанович вітає возз'єднання краю з Радянською Україною, то вітає не пануючу ідеологію, а віковичне прагнення закарпатських українців до злуки зі своїми братами. Хіба не цій святій ідеї був присвячений чи не кожний номер "Нашої Земля", яку редагував Гренджа-Донський? "Було б убивством застановити і зліквідувати журнал, що мав і має велике значення для національного освідомлення українського Закарпаття". Не просто Закарпаття, а українського. І це не лише слова...

Для того, щоб вважати наш край українським, Гренджа-Донський переглянув масу літератури та історичних джерел і на підставі всього цього написав наукову працю "Матеріальна і духовна культура селян

Воливіської Верховини кінцем XIX і початком XX століття". Він доводить, що був період в історії краю, коли наша земля входила до складу Київської Русі, бо "берецький жупан Григорій відмовив послуху угорському королеві, заявляючи, що він є урядовцем руського князя Лева ... В ті часи, отже, Закарпаття належало до Галицько-Волинської держави". Племена угрів для Гренджі-Донського - кочівники, які вчинили навалу на нашу землю. Вже до їх приходу "наші прапредки в Ужгороді мали свого легендарного князя Лаборця". Глибоке переконання поета в тому, що наш край український. В його статті "Конгрес народовецької молоді Підкарпаття", який надрукувала "Свобода" (1929,11, липня), читаємо: "... Ми є частиною того великого українського народу, що живе за Карпатами і від нього культурно ніколи не відірвемось. Мадяр, німець, поляк в ЧСР може назвати себе мадяром, німцем, то ж і нам можна себе назвати назвою того матірнього пня, з котрого ми походимо і до котрого ми признаємось".

Василію Гренджі-Донському було боляче, що його земляки, яких душили різні чужеземні влади, відставали рівнем національної свідомості від українців Галичини. Будучи проїздом у Галичині, тішився, що не зустрів у Самборі "української панночки чи хлопця, що говорили б інакше, як по українськи" і жалів, що "багато води потече долі нашою сивою Тисою, доки виросте наша інтелігенція до тої висоти, що галицька". І, дійсно, так було, але, що стосується Гренджі-Донського, то він все робив для того, щоб прискорити цей процес. Він вірив у воскресіння

свого народу, який тисячі років стояв на колінах, був рабом. "Куймо сильні характери, виховуймо залізних борців... Тільки вільні - воскреснемо вповні". І такий день настав - 15 березня 1939 року, коли вперше за свою багатостраждальну історію наш край став вільним, незалежним. Став незалежним не для того, щоб відірватися, а щоб з часом назавжди возз'єднатись з великим українським народом.

Василя Гренджу-Донського ставимо в один ряд з такими носіями ідеї соборності всіх українських земель, як Олександр Олесь, Богдан Лепкий, Зореслав. Це завдяки їм, цим справжнім синам свого народу, Україна виборола незалежність і стала вільною.

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ В ПУБЛІЦИСТИЦІ В.ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

Літературна спадщина Закарпатського будителя Олександра Духновича зробила великий вплив на творчість переважної більшості поетів і письменників нашого краю. Не залишився осторонь такого впливу і Василь Гренджа-Донський. Численні дослідники його творчості неодноразово акцентували на цьому свою увагу. Необхідно погодитися з твердженням, що В.Гренджа-Донський добре освоїв творчу спадщину О.Духновича і "надав слову нового звучання, небувалої до того сили" (Молодь Закарпаття.- 1988. – 28 травня). Заслуговує на увагу дослідження сучасного українського літературознавця Юрія Балеги "Сини свого народу. Традиції О.Духновича в творчості В.Гренджі-Донського", в якому автор довів спільність патріотичних і національно-визвольних мотивів літературної спадщини двох визначних поетів Срібної землі (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. – Вашингтон, 1990. – С. 436-439). Про чільне місце О.Духновича в творчості Гренджі-Донського також писали М.Молнар, Ф.Коваль, Є.Пеленський та деякі інші дослідники.

В центрі даного дослідження знаходиться публіцистична спадщина В.Гренджі-Донського про О.Духновича, яка не аналізувалася сучасними вченими. Для В.Гренджі-Донського, О.Духнович - "наш підкарпатсько-руський славний поет", "наш будитель", "духовний великан". Уже будучи визнаним письменником, В.Гренджа-Донський, даючи аналіз розвитку української літератури в Закарпатті,

підкреслив, що "Духнович в минулому сторіччі лишив по собі добрі сліди" (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. X. – Вашингтон, 1988. – С. 298).

Перше знайомство майбутнього поета з творами О.Духновича припадає на дитячі роки. "Всі ми, що ходили до українських церковних шкіл, - писав В.Гренджа-Донський, - вчилися із букваря Духновича. Досі зарився в мою пам'ять віршик Духновича в тому Букварі:

"Мамко, мамко, куп ми книжку,
тинту, папір і табличку,
бо я їду до школи
учитися поволи ..."

У своїй статті "Як я зачав писати" В.Гренджа-Донський з великою любов'ю пригадує свого вчителя Станка, який "співав вірш Духновича "Я русин був есьм і буду", підібравши його під якусь мелодію" (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. IX. – С. 404). Про місце О. Духновича в його дитячій душі поет писав також у своєму ґрунтовному науковому дослідженні "Матеріальна і духовна культура селян Волизької Верховини кінцем XIX і початком XX століття".

В.Гренджа-Донський критично відносився до пізньої творчості О.Духновича, як і його невдалих епігонів. У статті "Дальший розвиток української літератури в ЧСР" він писав, що "далі його літературні епігони - з невеликими винятками - вже на такій висоті як автор Букваря, не були, а навіть більшість із них була більш на шкоду, як на користь українській літературі". На це звертали увагу І.Я.Франко, а пізніше Ф.Коваль і Є.Пеленський. Однак,

В.Гренджа-Донський не погоджувався із своїми політичними противниками, які намагалися зробити з Духновича виключно "руського" поета. У статті "Велика буря - з нічого" він пише про "великих великанів Бачинського, Духновича, Кралицького" як про українських культурних діячів. На його думку, "вони були більш розумними, зрячими й чистими людьми, як нинішні претенденти на провідників" /Українське слово. - 1937. - 11 листопада/. Сучасні Гренджі-Донському політики готові були "розпинати" Духновича за його українство. Можливо, йдеться про вірш Духновича "Бо свої то за горами...", в якому він закликав до єдності всіх українців.

У 1923 р. В.Гренджа-Донський опублікував статтю, в якій проаналізував працю будителя "Добродетель превyšшає багатство" (А.Духнович о пчолах // Подкарпатське пчоларство. - 1923. - Ч.1. - С. 3-5).

В.Гренджа-Донський, працюючи редактором різних газет і журналів, багато зробив для пропаганди творів Духновича. Яким би не було відношення Гренджі-Донського до окремих етапів життя і діяльності Олександра Духновича, він завжди залишався для нього будителем закарпатських українців і ворогом для панівних класів, який

Ще й книги узявся писати для них

І гасла ворожі між ними він сіє...

А де ж він, а де ж він, поет-бунтівник?"

(Твори Василя Гренджі-Донського, - Т.1.- Вашингтон, 1981. - С.96).

ЩОДЕННИК "ЩАСТЯ І ГОРЕ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ" ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО - ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У жовтні 1938 р. Василь Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, склав докупи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою "Малярські звірства". Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити "братньому" союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом "Сини Верховини"...

Після смерті батька дочка Зірка вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України". В передмові до нього упорядники тому й пишуть: "Ми раді, що, хоч із великим спізненням, - бо майже 50-ох роках після цих історичних подій, - маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали". Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник Василя Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один

одного. У першому - "З великих днів Карпатської України" - описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю завершили боротьбу за автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Союму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської "п'ятої колони". Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Союму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не маючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5 % населення, яке взяло участь в голосуванні, 92,4 % - проголосували за Українське Національне Об'єднання, яке очолював Федір Ревай. "Цим успіхом можемо бути горді, - писав В.Гренджа-Донський, - ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь ласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!". Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну,

коли "дикий азіят рушив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю".

Другий розділ щоденника - "Під чоботом окупанта" - присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні межі охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тячівській в'язниці, а згодом у концтаборі Вор'юлопоц, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень - "Знуцання в Кривій", "Мадярський вояк полоненому вибиває око", "Замордування учителя Дмитра Остапчука", "Знасилювання і морд жінок", "Мадяри порють черева, щоб вилазили кишки", "Топлять січовиків живими в Тисі", "Штаба заліза до шиї січовика", "В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями "дум-дум", "Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота" тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він нараховує 116 чоловік (Для порівняння див.: Стерчо П. Карпато-українська держава. - Львів, 1994. - С. 253-255).

В чому ж сила щоденника Василя Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не

видумує, а пише все так, як йому переказували. "Щастя і горе Карпатської України" - це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник Василя Гренджі-Донського - цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В них історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик Петро Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: "Ці хронікерські записи маюмь більшу документальну важливість від якого небудь старовинного літопису, що на нього історики покликуються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження".

ГАЛИЧАНИ НА ЗАКАРПАТТІ. ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ РОЗПОВІДАЄ...

В Галичині з великим захопленням прийняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Польський уряд негативно поставився до цього акту і почав вести консультації з урядом Угорщини про спільний польсько-угорський кордон. Коли це стало відомо, в Галичині відбулися масові демонстрації протесту проти такої політики польської влади. В.Гренджа-Донський високо оцінив таку солідарність, бо це, на його думку, кувалася "українська воля Закарпаття і Прикарпаття у вогні і крові". Уряд тодішньої Польщі добре усвідомлював, що надання Закарпаттю прав автономії приведе до заворушень з боку українських сил у Галичині, які теж вимагатимуть автономії. Незабаром так і сталося. "З газет довідуємось, що в Галичині українці вимагають від поляків територіальну автономію", - пише в своєму щоденнику Гренджа-Донський.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. "З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці...". Цей процес посилювався після проголошення наказу про створення Карпатської Січі. Чехословацький уряд вороже ставився до таких нелегальних переходів свого кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли жандарми заарештовували перебіжчиків і через деякий час повертали їх назад. Правда, і серед них знаходилися чесні люди, які дивилися "крізь пальці" на цей процес. До них слід віднести і Йосипа

Руцака, який угорських терористів заарештовував, а галичан відпустив.

У 1938 р. на Закарпатті з'явилася велика група колишніх кадрових військових галичан. Тепер важко собі уявити Карпатську Січ без них. На це звертав увагу і Василь Гренджа-Донський: "З боку військового штабу складався з фахових військових частин, що кінчили старі австро-угорські, німецькі, російські, чехо-словацькі та польські офіцерські школи і були старшими в ранзі від чотара до полковника включно. Мозком був полковник Гузар, а виконавцем поручник Чорний".

Василь Степанович був особисто знайомий з полковником Колодзінським, який на Закарпатті діяв як "полковник Гузар". Коли з 13 на 14 березня 1939 р. різко загострилась міжнародна обстановка і ймовірно стало вторгнення угорських військ, саме Гузар вимагав від Августина Волошина негайно озброїти січовиків. Він хотів окремі січові загони вислати на угорський кордон і саме там дати бій інтервантам. Прем'єр-міністр вагався: він то надіявся на чесність гітлерівських обіцянок, то просив у чеського уряду військової допомоги. Проте скоро стало зрозуміло, що ні Німеччина, ні Чехословаччина не допоможуть. Останні замість того, щоб допомагати Січі у випадку угорської агресії, самі зав'язали бої з січовиками. З'явилися перші жертви. 14 березня полковник Гузар очолює оборону січового готелю. Він кілька разів заявляє Волошину про слабкі сторони оборони, просить підкріплення.

... Штурм готелю продовжувався. З шостої до дев'ятої години січовики героїчно захищались. Кілька разів чехословацьке командування вимагало припинити опір, однак Гузар відповідав, що "ворогам січовики зброю не зложать". Тільки одержавши наказ А.Волошина, і то при умові, що зброю складуть не чехам, а прем'єру, Гузар віддав наказ про залишення готелю.

На нашу думку, великою помилкою уряду Карпатської України було те, що тільки 15 березня військовий міністр Степан Ключурак підписав наказ про створення нового штабу Карпатської Січі. Його очолив полковник Сергій Єфремов, який теж не міг обійтися без полковника Гузара.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Про це говорили ще в лютому-березні 39-го. Василь Степанович теж не міг про це не сказати. "Шепотіння про якісь конфлікти в "Карпатській Січі" продовжуються, - писав він 22 лютого у своєму щоденнику, - але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами - автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступали проти Польщі, а ми стараємось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це газардна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то чого ж такого

небезпечного сусіда зачіпати...". Можна зрозуміти радикальність галичан, коли пригадаємо, скільки мук переніс цей народ в роки панування санаційного режиму. До речі, через деякий час ці невеликі непорозуміння, що виникли між галичанами і закарпатцями, припинилися.

Галичани взяли найактивнішу участь в обороні Карпатської України від угорських гортистів. Не їхні вина в тому, що молода українська держава була потоплена в крові, причому немало її пролили й галичани. А тому диву даєшся, коли читаєш, що галичани першими втекли з поля бою. Так можуть говорити тільки ті, хто не читав Гренджу-Донського, та не тільки його. У щоденнику Василя Степановича, особливо в його другій частині "Під чоботом окупанта", міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили з своїми закарпатськими братами всі старждання і муки. Гренджа-Донський одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого він почув і від угорських солдатів, які часто любили похизуватися своїми "подвигами". На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи з галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня вони "відправили з концентраційного табору групу галичан до Польщі - близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети". Про це Василь Степанович написав і у вірші:

"Галичан передавали
в руки полякам-бандитам,
Не дійшли вони до Львова,
на кордоні їх убито".

Деякі групи галичан перейшли кордон Румунії, сподіваючись на порятунок, однак негайно були передані в руки тих самих угорців, які після жакхливих катувань у тячівській тюрмі в свою чергу передавали їх до рук поляків.

Нелегко читати щоденник В.Гренджі-Донського. Читаєш і очам своїм не віриш, що все, описане в ньому, - правда. Справді Хрестові муки перенесли галицькі січовики. "...Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова боева лінія за світової війни. Тут їх розіп'яли на деревах. Поперш поприв'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розіп'яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розіп'ятими, але ще живими героями почали поляки і мадари знущатись, плюючи їм у вічі та б'ючи їх рушницями". Після всього цього їх розстріляли. Василь Степанович писав, що розіп'яті герої віддавали свої шляхетні душі з словами: "Слава Україні!" і співом "Ще не вмерла Україна".

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх теж чекала страшна доля. "Котра з галичанок попалася в руки цих злочинців, - писав Гренджа-Донський, - а ще до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не

спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані".

Вже перебуваючи в Братиславі, в червні 1940 р., В.Гренджа-Донський склав список загиблих воїнів, у якому нараховується 116 чоловік. З нього видно, що в боях загинули або були люто закатовані галичани Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Гарнавський), Михайло, Монюк, Дужий, Кушнір, Мелешко, Орлович...

Знуцання над січовиками не припинялись і після їхньої смерті. "Карпатський соловейко" навіть повірити не міг в таке. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. До цих "трофеїв" мадяри приходили майже щодня, щоб бачити жертви свого "геройства". "При тому знущались над трупами, смішкувались, до гола роздягнених трупів стріляли, кидали в них багнетами, хто краще потрапить...". І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатись, навколишнім селянам було дозволено зібрати їх і поховати в землю. Славний син свого народу В.Гренджа-Донський вірив, що прийде час помсти:

"Пождіть, пождіть, брати мої,

Прийде ще наше свято,

За ту нужду, за кривду, глум

Ми помстимось завзято".

Нелегкою була і доля тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побої, причіпки

жандармів за будь-яку повину... Угорці примушували в'язнів відповідати на запитання угорською мовою. Галичанам це не вдавалось. Василь Степанович писав, що галичанин Василь Федів із села Жаб'є не вмів вимовити правильно "Іт водьок" (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця.. В'язень-галичанин був змушений по тричі повторювати правильно цю фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході кордону і повернуті назад, навіть не зізнались, що вони галичани. Так, Микола Григорчук і Микола Штурм назвалися німцями, і їх у деякій мірі це рятувало. Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними, адже вони говорили по-українськи.

В середині 1939 року з Василем Степановичем стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у щоденнику за 12 травня 1939 р. багато що може роз'яснити про позицію відомого закарпатського поета і письменника. "Вліпив в морду одному нашому панкові "рутенові". Десятник став з ним "політикувати" і наш браток в малярській мові запевняв, що ми - чесні русини, "українці" - то другі...галичани.., а ми - добрі і вірні русини...". Я як це почув, то з другого кінця лечу, мов оса:

-Неправда, ти, свине, українці ми всі! - І бах!"...

Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками, на його думку, вони були "дураками", які терплять так само, як і всі". Для нього не було сумніву в тому, що

закарпатці є частиною великого українського народу. На жаль, багато хто цього не розуміє і заявляє, що в цій проблемі ще слід розібратись. "Унікальные" знання історії рідного краю...

Галичани знаходилися в концтаборі до 7 червня 1939 р. Напередодні в таборі з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір - піти до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. І в цьому нема нічого дивного. Зрозуміло, що їх могло чекати вдома. 11 червня Гренджа-Донський зробив останній запис, в якому згадувалися галичани: "Сумно в таборі, сумно. Всі українці, що не з Карпатської України, 7-го червня поїхали з транспортом до Німеччини. Не було того, щоб не плакав. Остались ми самі-закарпатці".

Пізніше, вже проживаючи в Чехо-Словаччині, Василь Степанович не раз згадував своїх бойових побратимів, які під час захисту молодій українській державі ділили з ним і радощі, і горе. Через все своє життя він проніс любов і шану до галицьких братів.

КРИВАВА КАЗКА

Криваву казку знаю я

І розкажу її...

(Василь Гренджа-Донський)

У 20-30-х роках ім'я цього поета, названого в народі "карпатським соловейком", було широко відоме на Закарпатті, його твори друкували практично всі газети й журнали, і не тільки в краї. Мова йде про видатного українського письменника і громадського діяча Василя Гренджу-Донського. Однак достатньо було, щоб він очолив редакцію волошинської газети "Нова свобода", як вся його творча спадщина була фактично заборонена. Останнім часом з'явилися окремі публікації про життєвий шлях видатного письменника. Проте для масового читача він поки що залишається мало відомим. Його твори краще знають за кордоном ніж на батьківщині. Перебуваючи у фашистському концтаборі в березні 1939 року, В.Гренджа-Донський написав: "Вірю, що мій народ мене так скоро не забуде". Не маємо права допустити, щоб це трапилось, бо Гренджа-Донський - наша слава і наша совість.

... 15 березня 1939 року редактор урядової газети "Нова свобода" Василь Гренджа-Донський працював допізна, необхідно було підготувати матеріали засідань Союму Карпатської України. Незважаючи на велике навантаження, встав раненько. Обстановка в Хусті 16 березня була нервозною, навіть панічною. Всі кудись бігли, вулиці переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент Августин Волошин терміново

вїхав, а позиція Німеччини щодо вторгнення гортистів невідома. Разом з Ю.Брацайком і М.Долинаєм, міністрами Карпатської України, дав згоду їхати до Будапешта на переговори з угорським урядом...

Як тільки вїхали до Тячева, відразу помітили розвішані по місту угорські прапори. Через кількасот метрів машину зупинили. Підійшов чеський солдат і наказав вийти. На протест Брацайка, що вони є представниками суверенної держави, заявив, що ніякої української влади не визнає. Гренджу-Донського та його побратимів заарештували. Найгіршим було те, що їх передали в руки угорських терористів, і вже 21 березня повели на перший допит.

Гренджа-Донський був добре відомий на Закарпатті як подум'яний борець за незалежність свого народу. Угорці швидко зрозуміли, хто потрапив до їх рук. Перебуваючи в тячівській тюрмі, поет дізнався про звірства, які чинять окупанти на його рідній землі. Не сумніваючись у тому, що і йому не минути катувань, а врешті-решт і розстрілу, вирішив написати і передати рідним останнього листа. Звертаючись до своєї доньки, Гренджа-Донський писав: "Найдорожча моя дитино! Не плач за своїм батьком, а носи голову гордо, високо. Твій тато не злодій, не грабіжник, але пострадав за велику, святу ідею, за визволення нашого народу... Я ціле своє життя присвятив нашому народові, не раз покривдив і вас - свою сім'ю, але вірив, що ви перейняті тією святою ідеєю, що й я. Почавши від маленької дитини, я старався зацепити в тобі любов до свого народу, а велику ненависть до наших ворогів...

Ти вже знаєш про Україну, знаєш ті наші милозвучні пісні, що вічно житимуть. Добре знаєш, за що вмирали наші батьки, за що боролось наше славне Запоріжжя і за що згинув і твій батько... Зірочко моя люба, єдина! Десь перед кількома роками подарував я тобі переплетену мою авторську книжку, а до неї вписав тільки чотири рядки:

"Хоч би і чорною була
Твого життя сторінка,
Ніколи, доно, не забудь,
Що ти є українка!"

Врий собі ці рядки в пам'ять і ніколи їх не забудь. Хай твоє серце кипить ненавистю до тих гнобителів нашого народу, що брудною ногою вступили на нашу святу землю і чоботом здавили нашу вимріяну волю".

Чорна коса смерті обминула волелюбного письменника. Йому ще доведеться витерпіти страшні муки, коли фізичні знущання будуть чергуватись з моральними образами.

Перебуваючи в тячівській тюрмі, Василь Гренджа-Донський постійно викликався на допити. Один з них, 4 квітня, тривав з 13 до 21 години. Так пройшов місяць. А 15 квітня наказали приготувати речі і вийти з камери. Спочатку промайнула думка, що його звільнять, але через деякий час марні сподівання розсіялись, як солодкий сон. "Пов'язано нас так, що Ревай подав ліву руку, я подав праву, положив на руку Ревая, жандарм сильно зв'язав ланцюгом, відтак на наші руки наложив руку Маркуш, далі Тарканій, і нас чотирьох зв'язано настільки, що нам руки

посиніли, ще й колодкою замкнено... Так мали перевести нас до Кривої".

Поет ще не знав, що в Кривій був шойно організований концтабір, і що саме там доведеться перенести пекельні муки. Знуцання почалося, як тільки вони ступили на територію табору: "Відтак наказали нам сісти, але так, щоб ряди були наче за лінією, нашпакованою вздовж і впоперек. Ми мусили сидіти з витягненими шиями, з підложеними під себе ногами "по-турецьки". Повернутись до сусіда або розмовляти було заборонено. Хто нагнувся взад чи вперед і порушив лінію, до того жандарми підійшли і вдарили рушницями, в ліпшому випадку в груди, як не просто у бороду. За 5 днів перебування в Кривій нас так вимучило отаке сидіння і побої, що ми всі виглядали наче мерці".

Наставали такі хвилини, коли ув'язнені бажали собі смерті. Але, мабуть, сама доля бажала їм вижити, щоб вони змогли розповісти нащадкам про пережите. Не випадково, що Василь Степанович написав сотні віршів, в яких викривалися злочини мадярських гортистів. 19 квітня Гренджа-Донський був переведений до концтабору Вор'юлопош, який був створений на території фільварку Дежефія поблизу Ніредьгази. Умови тут були надзвичайно важкими. Ув'язнених постійно виводили на допити, весь час доносились крики й зойки, нерідко людей приносили до камери неприємними. Саме тоді, користуючись шифром, про який знав тільки він і один з його товаришів, ослаблений поет написав:

"Биття, тяжкі побої, муки
приймаєте, мої брати..
Не люди це, але гадюки,
Кати, прокляті кати".

Знуцання і муки не приглушили бунтарський дух В.Гренджі-Донського. Цікавий факт наводить у своїх споминах Юліан Химинець. "Одного дня, - пише він, - під час обідньої перерви прийшов до нас мадярський генерал, ставши здалека від нас, і питає: "Чи маєте скаргу?" На це раптом устав письменник Василь Гренджа-Донський, зробив кілька кроків до дверей, а потім почав голосно генералові говорити. Той з незадоволенням слухав його... Виявилось, що письменник виступив в обороні катованих. Він сказав мадярові, що дивно йому, як у державі, котра претендує на культурність в Європі, можуть діятися подібні речі, як катування невинних людей, що лише виконували директиви свого легального, визнаного всіма державами Європи, уряду, щоб цих людей бити і катувати".

Як і слід було чекати, вже наступного дня Гренджу-Донського викликали на допит: "Боліло тебе тоді, коли ми інших били? - запитали мене.

-Та правда, що боліло, це ж мої брати.

-Так?! - обурився бандит, - то нехай тебе болить тепер!

Відступивши, розігнався, і так мене копнув чоботом у шлунок, що я летів до другого кута, перекинувшись кілька разів...".

Перебуваючи в таборі, поет напружено працював. Він писав історію Карпатської України. Без перебільшення

можемо вважати його першим її істориком. У травні 1939 року Гренджа-Донський писав: "Тяжко згадати про всі ті села, тих людей і ті муки, які нещасне українське населення терпіло. Коли б я був на волі і мав свободу руху, можна б написати цілі томи про муки і страхіття.. Але й на те прийде час". Коли такий час настав, В.Гренджа-Донський написав унікальну працю-щоденник "Щастя і горе Карпатської України".

5 липня 1939 р. окружний військовий начальник м.Хуста Голлоді підписав посвідчення, згідно з яким В.Гренджа-Донський - редактор, роджений греко-католик, жонатий, хустський мешканець, ставився під поліцейський нагляд. Пояснювалося це так: "поведінка названого загрожує порядку внутрішнього спокою і публічній безпеці країни".

На початку серпня Гренджа-Донський нелегально перейшов кордон Словаччини. Ходіння по муках славного закарпатського поета закінчилося. "Я на волі!.. Словаччино, люба Словаччино, в тобі я почувуюсь, як вільний птах! Ти стала моєю другою Батьківщиною, за що я вдячний тобі на ціле життя!".

У Словаччині Василь Степанович жив- до останніх днів свого життя. Але всі ці роки думав про рідний народ з вірою, що колись таки стане він вільним:

"Але я вірю, що колись
Окови він пірве,
На своїй прадідній землі
свобідно заживе".

УЧЕНЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

"Шевченко своїм вогненным пером більше зробив для української справи, як сто генералів...".

(В.Гренджа-Донський)

Століттями Закарпаття було відірване від своєї матері-Вітчизни. Одні господарі змінювалися іншими, але яким би важким не був гніт чужоземців, вільнолюбиві жителі нашого краю не втратили надії, що прийде день, коли і вони стануть вільними, житимуть в одній Українській державі. Незважаючи на відірваність від Великої України, Закарпаття ніколи не припиняло зв'язків з нею. Краєни читали книги українських письменників і поетів, знали твори видатного історика Михайла Грушевського, а з численних газет, що видавалися в краї, одержували різноманітну інформацію про політичне і культурне життя на Україні. Українська культура робила величезний вплив на закарпатську. І особливе місце в цьому посідає творчість Т.Г.Шевченка. Закарпатські просвітителі в краї зробили немало для пропаганди його творів, ідей. Не випадково в бідних верховинських хатинах на стіні висів портрет поета-бунтаря, а маленькі діточки декламували його вірші.

Злиденне життя верховинців не раз змушувало їх відправлятися на заробітки. Не була винятком і сім'я Гренджив. Ще в 1922 р. В.Гренджа-Донський у своїй статті "А что хотят они" писав, що "мій отець бідний чоловік, хлібороб, мати боса ходить, невби знали за м'ясо ай молока

не видять, тільки сухій хліб й того не доста. Я сам голий, як палець. Больше раз боровся з голодом як ситий був".

Та не одним хлібом живе людина. В сусіднім Прикарпаття нерідко йшли не тільки на заробітки. Цілі процесії мандрували туди... просто Богу помолитись. До однієї з них одного разу приєднався Василь Гренджа з Волового. Рушили пішки до славнозвісної Чернечої гори. Так було прийнято. Долина, Болехів, Гошев... І там, на базарі, Василь віддав останні гроші за книги. Придбав поему Тараса Шевченка "Гайдамаки". Так він вперше познайомився з творами геніального поета. Вже з перших прочитаних поезій Кобзаря відчув Гренджа-Донський силу шевченківського слова. А коли через рік, у 1913 році, купив "Кобзаря", то важко було знайти у Воловому хату, в якій би не прочитали Василеву книжку. Шевченко, як пізніше напише Василь Степанович, був "у своїй хаті, наперекір усім офіційним і неофіційним заборонам". До останніх днів свого життя В.Гренджа-Донський з глибокою шаною ставився до свого вчителя. Не один вірш присв'ятив йому, не одну статтю про нього написав.

Ким же був Шевченко для Гренджі-Донського? У першу чергу, він був для нього вчителем. В 1961 році, будучи загальноновизнаним письменником, на запитання одного із словацьких журналів, які письменники і взагалі діячі культури були нашими вчителями... і які мали найбільший вплив на нашу творчість, Василь Степанович серед п'ятох назвав Т.Г.Шевченка. До своїх вчителів він відносив і Шандора Петефі, однак неодноразово заявляв, що

"нам нема чого його ставити на п'єдестал на рівні з Шевченком. Бо Шевченко своїми геніальними творами його набагато більше переважив". На думку В.Гренджі-Донського, Тарас Шевченко "витворив іскру Божу", "іскру національної свідомості...".

Шевченко для Гренджі-Донського - геній, революціонер, пророк... У статті "Тарас Шевченко", яку опублікував журнал "Наша Земля" в 1927 р., він писав: "Шевченко - це найбільший геній народу. Ні перед ним, ні після нього ніхто не зумів так гукнути, мов грім, на пануючих, що обкрадають народ. Серце його проймалося гнівом бідного, придушеного народу, якого тримали пани в ярмі, якого катували, садили в тюрми і гнали юрбою на панщину, мов худобу на заріз".

Не раз міркуючи про причини популярності Кобзаря в народі, Гренджа-Донський, в котрій уже раз, доходив висновку, що "такого генія, поета-революціонера могла зродити тільки земля, що сотні літ кипить революцією...". Шевченко всією своєю творчістю закликав до боротьби. Про це написав Василь Степанович у своїй статті "Шевченко на Закарпатті": "...можна сміло сказати, що ім'я Шевченка на Закарпатті... було бойовим гаслом гноблених мас у боротьбі за своє національне та соціальне визволення".

Шевченко для Гренджі-Донського - будитель українського народу. В "Могилі пророка" є такі рядки:

"Народ бродив колочим терном
У крові по коліна,

Пророк збудивсь, промовив стиха:

Повстане Україна!".

Цей вірш написаний в 1925 році, але через 27 років Василь Степанович знову повертається до нього. Він у ньому робить суттєві доповнення, фактично його переробляє. Більш могутньо звучать заключні рядки:

"Пророк збудився у могилі,
Могутнім вітром мовить:
- Хай кожен з вас буде готовий,
Розплати час надходить.
-Хоч би і всі кати бродили
У крові до коліна,
Не стопчуть дух, що прагне волі,
Не зломить України!".

Сила Шевченка в тому, що навіть після своєї смерті, він залишився небезпечним для ворогів українського народу. Бо зі смертю Кобзаря, не вмерли його твори. На світі нема такої сили, яка б відвернула людей від поета. В поезії "Великий наш Тарас", написаній у 1964 р., Гренджа-Донський написав, що Шевченка "...у борні за Волю святу не подолала жодна темна сила".

Так, Шевченко був популярний і любимий на Закарпатті. "Багато батьків новонародженим синам давали хресне ім'я Тарас", "не було на Закарпатті такого села, щоб раз у рік не відбувалося свято Тараса Шевченка", але, як писав Гренджа-Донський, "помиляються ті, які б думали, що з культурного боку нам, українцям, за Чехословаччини вольніше дихалося. Ні. Навіть безсмертного автора поеми

"Іван Гус" Тараса Шевченка не допускали в маси". Навіть заборонялося вживати назви "українець", і "Україна". Людей переконували в тому, що вони "руснаки", "карпатороси", хто завгодно, тільки не українці. А в яких творах найчастіше вживалися ці слова? У творах Шевченка. Саме тому його забороняли. В 1928 році заборонили і Гренджі-Донському прочитати свій вірш "Могила пророка". Не дозволяли офіційно - шанували поета підпільно. Збиралися в школах, читальнях, інтернатах, селянських хатах.

Частіше нападки на Шевченка робилися з боку членів "Общества имени Духновича". Прочитавши брошуру І.Лаппа "Происхождение украинской идеологии новейшего времени", В.Гренджа-Донський у відповідь написав статтю "Із смітника "Общества им.Духновича", в якій став на захист Шевченка. Якщо Лапп твердив, що Шевченко "мыслил по-русски..." і "не чужою представлялась ему вся Россия, а родною, называл ея своим отчеством", то Василь Степанович на конкретних прикладах з поезії Шевченка довів, що царська Росія для українського народу, як і для самого Шевченка, була тюрмою. Це не означало, що Шевченко не цінував російську літературу, російський народ і його найкращих представників. Не можна це сказати і про Гренджу-Донського. Серед його улюблених поетів, як відомо, був О.С.Пушкін.

Вороги українського відродження Закарпаття доводили, що Шевченко - виключно український поет і не має ніякого відношення до Закарпаття. Не так думав Гренджа-Донський:

"І дармо ворог скреже в зуби
І хоче розлучити нас, -
Ми не підем до власної загуби,
Бо в нас Кобзар, у нас Тарас!".

Про це писав він у статті "Тарас Шевченко": "Нас, підкарпатських українців, покривали чорні хмари й мало знали ми про Тараса Шевченка. Але пізнавши його, ми також відчули його золоті слова, ми також відчули те, що він є наш, що пам'ять його дорога нам, живе і житиме серед нас.

Бо його пламенні слова також якби нам вичитані з душі. Чи ж не для нас можна найкраще прикласти його слова:

"Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи".

Чи ж не для нас... Його огненні слова:

"Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І несигий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого".

"Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине".

Як український народ поезія Шевченка закликала до боротьби з самодержавством, так і закарпатців - до визволення від колонізаторів. Гренджа-Донський звертається до Шевченка, як до Бога:

"Святий, великий наш Тарасе,
Дай нам завзяття, сили,
Забути кров, руїни,
Пошли з небес серцям байдужим
Любов до України.
О, поможи, святий Пророче,
Великий наш Тарасе,
Прогнати звідси чорні круки
І гайвороння ласе,
Налий із келиха надії
В серця холодні, кволі
І дай нам сильні, пружні м'язи
Добитися до волі".

Шановний читачу, уважно вчитайся в поезію
В.Гренджі-Донського і ти побачиш, що багато спільного в
ній є з шевченківською. Візьми хоча б Тарасове:

"Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю,
Волю окропіте".

Порівняйте з твором В.Гренджі-Донського "Вставай,
народе...":

"Вставай, народе, зривай кайдани,
Виріж тиранів, катів убивай,
За наші сльози, за наші рани,
За наші муки - згинуть тирані!
Раби, до бою за любий край!".

З вірою в те, що прийде колись воля в Карпати, завершується вірш Василя Степановича “Кривава казка”:

“Але я вірю, що колись
Окови він пірве,
На своїй прадідній землі
Свобідно заживе”.

Аналогічна думка звучить у поезії “Пождіть, пождіть”:

“Пождіть, пождіть, прийде той день,
Прийде свята хвилина.
Тиранів ми потрощимо,
Бо правда за плечима.
І щезнуть наші вороги,
Як станем серед поля...
Пождіть, пождіть, брати мої,
Вже недалеко воля!”.

Як Шевченко був поетом-бунтарем, що кликав на боротьбу весь український народ, бо “в єдності - сила народу”, так і вся поезія Василя Гренджі-Донського кликала до бою за “Воленьку святу”. “Карпатський соловейко” - наш поет-бунтар, наш Шевченко.

У березні 1939 року українці Закарпаття вперше за свою історію стали вільними. І, мабуть, не випадково, що, відкриваючи Сойм Карпатської України, її президент Августин Волошин почав саме із слів Шевченка:

“Встане Україна...
світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..”.

Перший легальний український уряд прийняв розпорядження про святкування дня Тараса Шевченка щорічно, 9 березня. Щиро радий з приводу цього, Василь Гренджа-Донський писав у щоденнику: "...Дуже гарно. Хочеться погратулювати міністерству за таке мудре розпорядження. Великий пророк Шевченко одержав урядове призначення і в Карпатській Україні.

Неможливо уявити собі Україну без Шевченка, як і Шевченка без України. Він був, є і буде нашою національною гордістю, бо важко в українській літературі знайти йому рівного. Він радів разом з народом і терпів теж разом з ним. Належне місце в українській культурі повинен посісти Василь Гренджа-Донський - поет-патріот, поет-мученик, який все віддав для того, щоб наш народ був вільним.

ПЕРШИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

“Історик повинен радити і сумувати зі своїм народом. Він не повинен, керований пристрасстю, викривляти факти, перебільшувати щастя і применшувати в своєму викладі бідування, він повинен бути перш за все правдивим...”

(Микола Карамзін)

15 березня 1939 року редактор “Нової свободи” Василь Гренджа-Донський працював допізна, адже необхідно було підготувати в наступний номер газети матеріали засідань Сойму. Незважаючи на велике навантаження, піднявся раненько. Обстановка в Хусті була якоюсь нервовною, навіть панічною. Всі кудись бігли, вулиці були переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент терміново виїхав, а позиція Німеччини щодо вторгнення гортистів невідома. Разом з Ю.Брацайком і М.Долинаєм - міністрами Карпатської України, Василь Степанович дав згоду їхати до Будапешта на переговори з угорським урядом...

Як тільки вони в'їхали в Тячів, то зразу в очі кинулись угорські прапори, які були розвішані по місту. Підійшов чеський солдат і наказав вийти з машини. На протест Брацайка, що вони є представниками суверенного українського уряду, заявив, що “ніякої української влади не визнає”. Гренджа-Донський та його товариші були заарештовані і передані до рук угорських терористів.

Почалося ходіння по муках прославленого закарпатського поета. За період з березня по червень його переводили з одної тюрми в іншу, з одного концентраційного табору до іншого. Кожний день приносив сумні звістки про все нові й нові звірства гортистів. Їх оповідали Гренджі-Донському новоприбулі полоненики. І саме тоді Василь Степанович зрозумів, що про всі ці злочиння повинні знати підростаючі покоління. Пачалася кропітка робота над написанням історії Карпатської України. Писати доводилося в перервах між допитами, сховавшись десь у куточку з ручкою. Він добре усвідомлював, що буде з ним, якщо його записи потраплять до рук табірних властей.

2 квітня Гренджа-Донський написав: “Щодня роблю нотатки, може й непотрібно, але якби не записував, то і те забув би, який день сьогодні. А дні ці однаково сірі, сумні”. Це перший і останній запис, де Василь Степанович сумнівався в потрібності задуманої роботи. В 20-х числах квітня, під час перевірки концтабору високим угорським начальством, Гренджа-Донський став на захист ув’язнених, яких нелюдськи катували, за що нещадно був побитий. “Не до записування було мені за ці пекельні чотири дні. Побили й мене. Ще й сьогодні - п’ятого дня - не можу взяти олівця до рук”.

Добре знаючи, що перед ними відомий письменник, гортисти хотіли використати його талант й ім’я для прославлення Угорщини, а також для оправдання дій угорських військ на окупованій території. 26 квітня Гренджі-Донському запропонували, а точніше - наказали

написати історію українського руху на Закарпатті, сподіваючись, що він його дискредитує. Та навіть знаходячись у таборі, коли його життя багато в чому залежало від них, Гренджа-Донський написав правду: "Цілий день писав. Під вечір слідчий перечитав і сердито порвав на шматки.

- Пишеш з таким захопленням, що ще й мене хочеш загітувати та переконати, що я українець.

Я заявив, що інакше писати не вмю. Я українець, двадцять років борюся за українство і на все те за чийсь гарні очі плювати не буду".

Примусили писати заново, але через деякий час зрозуміли, що нічого не доб'ються. 29 квітня в своєму щоденнику він написав: "Помиляються, коли думають, що я їм опишу в підлабузницький спосіб. Український рух - це і крихітка моєї праці, отже описую з замилюванням до справи".

Травень був найпродуктивнішим для письменника в роботі над написанням його "Історії". До табору приводили все нових і нових людей, які розповідали Гренджі-Донському про нові звірства гортистів. "... Роблю записи в куточку в бараку. Вислуховую людей. Оповідують неймовірні речі, на жаль, правдиві. Все те складаю до купи, опишу разом. Морди, звичайні убивства. Господи, скільки крові протекло по цій нашій прекрасній, але нещасній Карпатській Україні! Люди говорять, я записую: "... нас сльози обливають... годі їх утримувати". Або ще один запис: "...записую

коротко, лаконічно. Нема часу, бо описую страхіття, від яких волосся дибом стає на голові”.

Саме тоді, під впливом почутого, Василь Степанович написав сумні рядки:

“Я не в силі описати
ті знуцання, ті всі муки,
Що нова орда дала нам
Йї терористи, ті звірюки!
Злочини, вбивства дикі,
Варварські, брудні, погані,
ані соту часть із того
описати я не в стані,
описати біль і горе,
змалювати ту руїну,
що зазнала та нещасна
Закарпатська Україна”.

Перечитуючи тепер його записи, важко повірити, що таке було в дійсності, але, на жаль, це було, було... Ось декілька виписок із щоденника Василя Гренджі-Донського:

- На великому копанянському полі під час боїв полонили мадяри січовиків, між ними й одну дівчину. Осмішили її, зірвали з неї одяг, один мадярський солдат всадив до неї багнет у голі груди, а другий вояк пустив до неї кулю... Нижню частину черева здичавілі садисти покололи штиками...

- До полону попали декілька січовиків. Мадярські “культурні” старшини, вихованці 20-го століття, поводяться з ними гірше варварів. Порозрізували нещасним полоненим

січовикам черева, намотали кишки на палиці, а вояки биттям заставляли січовиків бігти, щоб ліпше вилазили кишки з черева... Це сталося між Королевым і Верцями.

-Недалеко Кевелева... Полоненого січовика біля телеграфного стовпа зв'язали, розпорошили його черево і випустили кишки. Опісля кишки скобою пригвоздили до стовпа і страшними ударами приневомили січовика крутитися довкола стовпа, щоб чим ліпше вилазили кишкаї спричиняли йому нечувані болі. Відтак нещасники прокололи багнетом і він повалився в рів...

...І таких злочинів Гренджою-Донським описано безліч. Хоча всього і неможливо описати, але і так "може собі світ представити, що тут робилося. Десь у темній Африці з чорними людоїдами не виробляли того, що ці "культуртрегери" з нашим мирним населенням".

"Наступали такі хвилини, коли не піднімалась рука писати про ті знущання і муки, які пережило населення Карпатської України. Оце тільки занотував що частину, крадькома, що почув від моїх товаришів недолі в Тячеві, Кривій і тут, у Вар'юлопоші, скриваючи та передаючи їх з рук до рук у безпечне місце".

Василя Степановича часто відвідували в таборі дружина Маруся і дочка Зірка. Частину записок він передав їм. Деякі в'язні боялися, що їхні розповіді можуть стати відомими табірним властям, і тому відмовлялися розповідати про пережите тюремному літописцю. Незважаючи на те, що В.Гренджа-Донський прізвища людей

завжди шифрував і казав, що “не прозрадить, хоч би його сікли на шматки...”. Та, все-таки, страх брав своє...

Незважаючи на те, що нотатки робилися нелегально, табірним властям стало про них відомо. Необхідно було їх обманути: “треба робити так, щоб вони ті записки знайшли в мене. Тоді вони будуть задоволені... тільки ті записки мусять бути фальшиві”. Як пізніше виявилось, така свого роду хитрість була вкрай необхідною, бо наступного дня до бараку, де знаходився Гренджа-Донський, зайшли жандарми. “Надійшов Альмашій з молодим жандармом, той повів мене до канцелярії, а Альмашій зістався, - очевидно перевірити мої речі. Зошити я не ховав, носив їх в кишені і в канцелярії від мене їх відібрали:

-Ми тільки переглянемо і вам звернемо... Справді, сьогодні Альмашій все те мені повернув назад...”.

В кінці травня 1939 року, боячись, що справжні записки знайдуть, він попросив товаришів, щоб вони їх знищили. Життя його побратимів для Василя Степановича було дорожчим. Людей він цінував перш за все. Та побоювання виявились марними, і Гренджа-Донський пожалів, що дав такий наказ. В щоденику за 27 травня є такий запис: “Вернувшись до бараку, я був дуже нещасний, що так помилився: думав, що відкрили записки і всі ті дорогі матеріали, які я збирав в такій небезпеці і працював над ними так багато - тепер пішли нанівець... і то я сам наказав їх знищити. Ох, голово ти дурна-нерозумна! Але Юрчук та Дубик почали сміятись:

-Що, записки? Ні, ті не знищимо! Ми вже й самі не знаємо де вони. Вони підуть з нами.

Отак, бачите, можна часом помилитись!"

Таким чином, плідна робота для історії не пропала даром. Записки були врятовані. 26 червня 1939 року Василь Степанович був звільнений, однак кожного дня змушений був відмічатися в поліцейському відділі. На початку серпня він одержав дозвіл перебратися до Ужгорода, а вже 6 серпня нелегально перейшов до Словаччини. Після смерті батька, дочка Зірка вирішила видати 12-томне зібрання його творів. Невеликий тираж (250 примірників) перетворює їх в бібліографічну цінність. Їх видав "Карпатський Союз", відділ якого знаходився у Вашингтоні. У восьмому томі цього видання можна прочитати щоденник В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України". В передмові до нього, упорядники тому й пишуть: "Ми раді, що хоч і з великим спізненням, - бо майже по 50-х роках після цих історичних подій, - маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали". Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті. Тепер, коли відбувається процес переоцінки цінностей, коли історики намагаються дати правдиву оцінку історії Карпатської України, сподіваємось, що щоденник Василя Гренджі-Донського, як і інші його твори, буде перевиданий в Україні, де посяде вагоме місце унікального історичного джерела.

ПОВЕРНЕННЯ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

“Чим ми є, ми не ганьбимося

Знайте: ось чиї ми сини!

Ми українцями звемося,

А не русняцькі русини”.

(В.Гренджа-Донський)

План уроку:

Вступ.

1. Батьківщина В.Гренджі-Донського в часи Чехословаччини.
2. Рідний край в поезії “верховинського соловейка”.
3. В.Гренджа-Донський в щасливі й трагічні дні Карпатської України.
  - а).Ходіння по муках В.Гренджі-Донського.
  - б).Міжгірська інтелігенція на сторінках щоденника поета “Щастя і горе Карпатської України”.
4. Учень Великого Кобзаря.
5. Значення літературної спадщини Василя Гренджі-Донського.

Висновки.

Вчитель літератури: Ми вивчали багатьох поетів і письменників, видатних митців українського слова, але більшість з них вихідці із Східної України. Складається враження, що наш край - земля без імені, що місця наші якісь другосортні. Проте, варто зауважити, що Срібна земля, як в давнину називали наш край, дала не менше, а можливо, й більше талановитих співців народу, носіїв визвольних ідей. Серед них, Зореслав, Духнович, Чендей, Скунець... Почесне місце серед них (і чи не найголовніше)

посідає літературна спадщина нашого земляка, видатного поета і письменника Василя Гренджі-Донського, якого в народі з любов'ю називали "верховинським соловейком".

На сьогоднішньому уроці (урок проведений у Синевирській середній школі в березні 1992 р. – М.В.) ми з вами, учні, познайомимось з творчістю нашого славетного земляка. Але я висловився не чітко, бо для цього треба було б до 11 класу вивчати тільки Гренджу-Донського, і більше нікого. Адже він написав дуже багато. І зараз за кордоном, завдяки старанням його дочки Зірки, виходить перше, найбільш повне зібрання творів поета і письменника в 12 томах. Правильно буде, коли я скажу, що ми познайомимся тільки з деякими його поезіями. Постараємось їх хоч в деякій мірі проаналізувати, а також звернемо увагу на основні віхи життя і діяльності Василя Степановича Гренджі-Донського. Перш ніж познайомити вас з творчим доробком нашого славного земляка, необхідно зупинитися на огляді суспільно-політичного життя нашого краю в 20-30-х роках, тобто в період Чехословацької республіки.

Вчитель історії: В 1919 році наш край згідно з рішенням Паризької мирної конференції був включений до складу Чехословащини. Як скаже пізніше, карпатський президент Августин Волошин, це був вибір меншого зла порівняно з більшим. У зв'язку з тим, що прилучитися до України було за тих умов неможливо, приєднання до демократичної Чехословацької республіки стало найбільш

оптимальним варіантом. Що ж являв собою наш край у ті роки?

Переглядаючи архівні документи тих часів, я нерідко напшовхувався на матеріали, в яких описувалося важке життя верховинців. Так, лісоруб Синевира заробляв від 6 до 12 крон на день. Місцевий священник Феодосій Горват скаржився, що “в нашій околиці вже багато людей обречені на смерть від голоду, нема ніякої допомоги і вони впадають у відчай. Із состраданія к людям я уже 11 год служу без жодної платні..., терпіння привозходить міри”.

Врахуйте, що 100 кг кукурудзи коштувало 100 кч. В листі до одного із своїх друзів Феодосій Горват писав: “В Синевирі та Товчці єсть епідемічна хворота “тіфус”, від якої померло 4 особи, а у Синевир-Полянї єсть епідемічна хворота “Червінка” (віплівачка), померло 3 особи”. 67-річний житель Синевира Гаврило Горват писав: “жию в крайній бідності і не могу собі пропітаніє заробити...”. Зауважимо, що закарпатці, які їхали на сезонні роботи до Бельгії, заробляли по 50 кч на день. А ті, що поїхали до Франції, отримували платню 150 кч, що відповідало 150 франкам. Таким чином, становище наших земляків легким назвати не можна. Не випадково Василь Степанович із сумом напише:

“Скільки я страждаю,
Сльози утираю,
Що у тобі все так сумно,
Рідний ти мій краю!”

Вчитель літератури: У Василя Гренджі-Донського є чимало поезій, в яких поет описує важке життя закарпатців,

і ніби разом з ними терпить муки і страждання, що їх пережив наш вільнолюбний і терплячий народ.

Учень зачитує вірш “Русин”.

Ще й на світ він не зродився,

Ще й його не знали,

А вже пута парували,

Окови кували.

Ще його та бідна мати

Під серцем носила.

А вже руки пов’язала

Проклятая сила.

Тільки-тільки що зродився,

Ще і не оділи, -

Вже йому над головою

Кайдани дзвеніли”.

Вчитель літератури: Я думаю, всі розуміють, що займенник “він” у першому рядочку фактично означає “русин”. Але давайте, учні, подумаємо, чи можна твердити про одного русина, про якусь одну людину, чи може хтось інакше розуміє?

Звичайно, що поет говорить не про когось одного, а про весь український народ. А тепер давайте згадаємо, які образи, слухаючи вірш, нам запам’яталися. По-перше, образ русина, потім образ кайданів, пут, оков. І, по-третє, образ матері. Не завжди корисно рахувати, вираховувати, особливо в поезії, але, все-таки, порахуємо, скільки разів тут зустрічається образ русина. Я нарахував чотири рази. Отже, на першому місці, без сумніву, образ русина. Давайте

уважно подивимось на поезію, чи є ще якийсь образ, що часто вживається. Ви бачите, що нерідко використовується образ кайданів. Просто деколи пута, деколи окови, а деколи проклятая сила. Автор прагне показати, що на кожного русина припадає по кайданах. Це, образно кажучи, а попросту, то всі русини, весь закарпатський люд відчуває себе в якомусь ярмі.

Ця поезія, учні, для нас цікава ще з однієї причини. Я назву вам одне тільки слово, а ви уважно подумайте і розшифруйте те, що я хотів висловити. А слово це – Шевченко. Згадаймо “Заповіт”. Чим подібні “Заповіт” Шевченка і “Русин” Гренджі-Донського?

От візьмемо хоча б таку строфу:

“Поховайте та вставайте.

Кайдани порвіте,

І вражою, злою кров'ю

Волку окропіте”.

Тарас Шевченко цими словами звертається до трудового люду. А чи є тут образ кайданів? Пригадайте, а де у Шевченка образ матері?

Учень: Шевченко називав матір'ю Україну, Тарас Григорович завжди про Україну говорить так, ніби про рідну матір:

“Як умру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого,

На Вкраїні милій”.

Тільки про матір можна так гарно, з ніжністю сказати, як Шевченко каже про Україну – “Україно мила”,

Вчитель літератури: Одним словом, всі ми зрозуміли, що зв'язок між поезією Шевченка і поезією Гренджі-Донського, безперечно є.

Вчитель історії: Одного разу, за часів чехословацького режиму, Василь Степанович виступав на концерті, присвяченому дням Кобзаря. Він підготував вірш “Пам'яті пророка”, але так з ним і не виступив. Місцева влада побачила в цьому кримінал. Пізніше, вже проживаючи в Братиславі, він неодноразово згадував цей випадок. Але якби там не було, дні Шевченка на Закарпатті святкувалися щорічно, а уряд Карпатської України визнав як святкові шевченківські дні. Це є ще одним доказом, що молода Карпато-Українська держава вважала Великого Кобзаря і своїм поетом.

Вчитель літератури: Отже, Гренджа-Донський, безперечно, вважає себе учнем Тараса Шевченка. Він не тільки вчився у Шевченка, а так само, напевно, переживав і страждав за свій рідний край. Про це свідчить наступна поезія Василя Степановича “Скільки”:

Учень:

“Скільки я страждаю,
Сльози утираю,
Що у тобі все так сумно,
Бідний ти мій краю.
Горе, моє горе!
Серце моє коле,

Не раз плачу та й думаю:

Доле ж наша доле”.

Пригадуєте, учні, колись ми з вами говорили, які є види лірики: громадянська, інтимна, пейзажна, історична, філософська. Тож на вашу думку, яка це лірика?

Учні: Ця поезія відноситься до громадянської лірики.

Вчитель літератури: Звичайно, що громадянська. І загалом про Греджу-Донського в першу чергу необхідно говорити як про громадського поета. І необхідно додати, що саме громадянська лірика веде у найбільш складні часи в житті суспільства. Так, перед відміною кріпосного права на весь голос звучав Шевченко. Аналогічне становище склалося в нашому краї, коли президент Августин Волошин проголосив 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України.

Вчитель історії: 15 березня 1939 р. Василь Гренджа-Донський, редактор урядової газети “Нова свобода” працював допізна. Необхідно було підготувати матеріали засідань Сойму Карпатської України. Вранці 16 березня обстановка в Хусті була складною, навіть панічною. Всі кудись бігли, в місті почалася метушня. Гренджа-Донський разом з міністрами Карпатської України Ю.Браццайком і М.Долинаєм вирішили їхати до Будапешта, щоб з’ясувати позицію угорського уряду. При під’їзді до Тячева їх заарештували. Почалося тривале “ходіння по муках” “верховинського соловейка”. Тюрма за тюрмою, табір за табором. Вже 18 березня Василя Степановича викликали на перший допит. Мадяри добре знали, хто перед ним стоїть. Гренджа-

Донський був занадто відомим на Закарпатті. Мені довелося зустрітися з Миколою Івановичем Шимонею, який в той час був командантом Колочавської Січі. Ось, що він мені розповів: “Я з Василем Степановичем знаходився в концтаборі Вор’полош. Якось він мені сказав: - Миколо, ти б мені не дав ще одні штани, бо доб’ють ня. - Я дам вам свій піджак, ви його заб’єте в штани і ударів не відчуєте. Так і зробили. Потім Гренджі-Донському це дуже було в пригоді.

Одного разу до табору прибуло високе угорське начальство. Прийшов генерал. Гренджа-Донський заявив йому рішучий протест у зв’язку з масовим биттям в’язнів. Наступного дня Василя Степановича безжалісно побили. І таке траплялося не раз. Одного разу змарнілий поет, користуючись кодом, напише:

“Биття, тяжкі побої, муки

Приймасте, мої брати...

Не люди це, але гадюки,

Кати, прокляті кати”.

У травні 1939 року Гренджа-Донський написав: “Тяжко згадати про всі ті села, тих людей, і ті муки, які нещасне українське населення терпіло. Коли б я був на волі і мав свободу руху, можна б написати цілі томи...” Коли такий час настав, В.Гренджа-Донський написав унікальну працю-щоденник “Щастя і горе Карпатської України”. Перебуваючи в таборі, Гренджа-Донський багато довідався про долю, яка спіткала його земляків: Степана Фігуру, Якова Завальницького, Федора Тацинця... Він сильно переживав їх

смерть. 5 липня Гренджа-Донський був звільнений, а через деякий час йому вдалося успішно перейти кордон Словаччини. Там Василь Степанович перебував до останніх днів свого життя. Але всі ці роки думав про рідний народ, не розлучався з вірою, що колись стане він вільним:

“Але я вірю, що колись
Окови він пірве,
На своїй прадідній землі
Свобідно заживе”.

Вчитель літератури: І від цього ще голосніше зазвучала поезія Василя Гренджі-Донського. Тут вже не тільки співчуття рідному народові, не тільки біль і плач над його долею, тут уже відчайдушний крик поета про неможливість дальшого такого життя, а заодно і заклик зривати кайдани.

Учень:

"Ударив з неба грім вогнем.
Невільним стало ясно:
Нам без царя жить, без тюрем,
На волі, в згоді, красно.
Недоле клята, схаменись!
Ми в тобі й нині гинем,
Кайдани з рук нам не знялись,
Док їх самі не скинем".

Учень:

"Вставай народе, зривай кайдани,
Виріж тиранів, катів убивай,
За наші сльози, за наші рани,
За наші муки - згинуть тирані!

Родину бідну жалем морили,
З костей по полю була би гора,
Стріляли, били, кривцю розлили...
Країну рідну на хрест прибили...
Раби, вставайте, вставайте - пора!"

Вчитель літератури: Отже, прослухали ми з вами тільки чотири поезії, але вже у нас виробилось певне враження, певне ставлення до поезії Гренджі-Донського, і в першу чергу він постає перед нами як громадський поет. І, напевно, якщо ви колись через багато років почуєте вірш "Русин", або якусь іншу поезію Гренджі-Донського, то ні в якому разі не спутаєте з іншим поетом. Але кожний поет, учні, не є якимсь обмеженим. І якщо він проявився як громадський, може, навіть революційний, то це не означає, що він пише, скажімо, суто громадську лірику. Хоча я б ніколи так строго лірику не ділив: це пейзажна, а це громадська і т.д. А чому б я не ділив, ми постараємось розібратись після того, як переслухаємо наступний вірш поета:

Учень:

"Там, де ті високі гори,
Глибокі долини,
Де зелені бережечки
Попід полонини,
Там, де вітрик холоденький,
Вода студененька, -
Там то наша країночка,
Усім нам миленька".

"Ви дівчата - голубчата,
Хлопчики – соколи,
Не забудьте рідне слово,
Ніколи, ніколи!
Не забудьте рідну пісню,
Що вас мати вчила,
Доки з уст вам не забере
Студена могила".

Вчитель літератури: Особливістю поезії Гренджі-Донського є наявний в ній елемент казки. Для казки характерною ознакою є боротьба добра і зла, яка завжди закінчується перемогою добра. Для прикладу "Кривава казка (учні декламують цей твір поета).

Вчитель літератури: Отже, ви уважно прослухали цей твір, який Гренджа-Донський назвав "Кривавою казкою". А тепер давайте подумасмо, чи така це казка, які вам розповідали в дитинстві, чи може є якась різниця? По-перше, це така казка, яка читається у віршах. По-друге, чи дуже багато тут фантастичного? Не дуже. А якщо добре подумати, то й зовсім немає. Можливо, це не казка? Але, все-таки, чому автор називає цей твір казкою, та ще й кривавою? Ми говорили, що казка, як правило, це боротьба між добром і злом. Зло зустрічасмо майже протягом всього твору, але поезія закінчується на оптимістичних нотах, тобто автор вірить у перемогу добра.

Наступний вірш, як і попередній, досить песимістичний. В ньому відчувається сум, переживання автора над важкою долею рідної землі. І, здається, ніби нема вже надії на

кращу долю, проте... Проте, давайте краще послухаємо поезію, яка називається "Багата в нас земля".

Учень:

"Багата в нас земля,
Багато в нас вина, -
Самі ми жебраки,
Та й долі в нас нема".

Вчитель літератури: Незважаючи на весь песимізм цього твору, завершення вірша оптимістичне:

"Вже чути дивний глас,
Вже каже нам гора:
Проклятеє ярмо
Пора зломить, пора".

Вчитель історії: Надію на краще майбутнє ми зустрічаємо не тільки в Гренджі-Донського. Яскраво про це пише західноукраїнський поет Богдан Лепкий:

"Воскресне, встане Україна!
Тільки не тратьте, браття, віри,
Тільки не будьте маловіри,
Тільки не будьте, як бур'ян,
Хто ступить - той йому і пан,
А стійте твердо, як скала,
Най розіб'ється об вас хула,
І вража лють й нікчемна лєсть -
Се наш закон, се - наша месть".

Присутні виконують національний Гімн України "Ще не вмерла Україна". Незалежність України була найвищою метою Гренджі-Донського. Він про це вірив завжди. Тоді, у

39-му, Карпатська Україна не вистояла. Срібна земля
стогнала під чоботом окупанта. З болем у серці писав
Олександр Олесь:

"О боже, щастя в нас було,
О боже, в нас була держава,
Невже ми втратили її,
Невже у нас не стало сили,
Що крихту рідної землі
В своїх руках ми не лишили.
Спокутуймо ж ганьбу свою,
З'єднаймося всі в єдину лаву
Знайдім в вогні, в бою, в диму
Свою загублену державу!"

Більше 50 років український народ Закарпаття
виборював свою довгоочікувану незалежність. Правда
перемогла. Ми – незалежні!

Вчитель літератури: Отже, учні, з прослуханих поезій
ми бачимо, що Гренджа-Донський - це поет суму, поет
страждання, поет трагічного. Але чи міг митець, якщо він
справжній поет, писати щось інше, веселе, розважальне,
чарівне, чи міг він писати таку поезію, яка б просвічувала
барвами щастя. Звичайно, що цього робити він не міг. Бо
коли в народі доля трагічна, коли народ стогне від
знемагання в ярмі, то і доля поета трагічна, і поезія його
ніби стогне. А деколи цей стогін переходить в рішучий
протест проти несправедливості, і звучить віра в те, що
прийде час, прийде, як каже Гренджа-Донський, "свята
хвилина", і восторжествує справедливість, і буде мир і

злагода між людьми, головне, щоб на наші Карпати світило "сонце свободи". Про це він говорить в поезії "Тобі, рідний краю":

Тобі, рідний краю, і честь і любов,
Хай вітер гуде пісню волі,
За тисячу років і сльози, і кров
Пролив твій народ у неволі.
Криваво стояв у тяжкій боротьбі
За волю, за рідну державу,
Був вірним до смерті, країно, тобі
За правду, за честь і за славу,
За волю народу, що з мертвих воскрес,
Життя ми готові віддати,
Щоб сонце свободи світило з небес
На наші зелені Карпати".

Вчитель літератури: І щоб віддячити тим людям, котрі винесли стільки страждань і просто відчуті той дух, дух тих часів, давайте заспіваємо ще одну пісню, яку в ті часи співала вся Україна, а особливо любили її співати січові стрільці. Всі присутні виконують пісню "Червона калина".

ПРЕЗИДЕНТ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖИ-ДОНСЬКОГО

Майже всі соратники Августина Волошина - будівничі Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів, видали за кордоном свої спомини про нього. Особливо цінний матеріал міститься в щоденнику і спогадах славетного закарпатського поета, письменника і громадського діяча Василя Гренджі-Донського. Наш земляк на протязі десятиліть йшов нога-в-ногу з Августином Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися в краї у міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належать кілька спеціальних статей про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього карпатського президента. Зокрема, такі як: "Августин Волошин і вдячність п.начальника шкільного реферату", "Короткий життєпис державного секретаря о.Августина Волошина", "Отець д-р. Августин Волошин". В них В.Гренджа-Донський вказував на чільне місце Августина Волошина в нашій історії і культурі, про його величезний внесок у розвиток освіти і науки краю.

В 1938 р. Гренджа-Донський писав, що "... як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин – наша новітня історія...". В "Короткому життєписі державного секретаря о.Августина Волошина" Гренджа-Донський пише про дитячі роки і формування національної свідомості майбутнього президента. "Батько

нашого національного відродження о.Августин Волошин побачив світ в наших зелених горах на Верховині, в селі Келечині, окр.Волівська, де його батько був священиком. Свою національну свідомість набув уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. Верховина наша говорить чистісінькою українською літературною мовою й донині і це на молодого хлопця мало вплив. По-мадярськи дуже мало знав, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі і лише з поправкою перейшов".

Юнак тягнувся до знань. "З гімназії іде молодий талановитий студент на теологію в Ужгороді, а опісля в Будапешті й закінчує, придбавши також фах професора фізики. Зразу стає професором ужгородської учительської семінарії". В той же час А.Волошин активно включається в громадську роботу.

Величезний внесок зробив А.Волошин як видавець книг, газет і журналів. Його праці, що були широко відомі в народі, посяли в людях зерно освіти, науки, яке зросло в часі. "Найбільшою заслугою о.Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає - книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету "Наука"... Працює в товаристві ім. святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організовує разом з іншими друкарню і книгарню "УНІО". Ці слова Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А.Волошина "служу кількох господарів", що переходив від одних до інших заради своєї

кар'єри. Та чи зробив він взагалі собі кар'єру? "Августин Волошин - найбільший наш муж наших новіших часів, не зробив жодної кар'єри, хоч його широке знання, досвіди й здібності та великі заслуги просто предестинували його на найвищі достоїнства". А скільки зробив корисного Августин Волошин для формування кадрів нашої інтелігенції? Саме вона в 30-х роках була ініціатором величезних державних перетворень, яким, на жаль, не судилось здійснитися. Про це теж не міг не сказати В.Гренджа-Донський: "Як директор семінарії, виховує сотні, тисячки найсвідомішої нашої інтелігенції, народних працівників...".

Завдог до 1938 року Августин Волошин починає активно займатися політичною діяльністю. Особливо в цьому відношенні слід виділити його участь в подіях 1918-1919 років, коли після розпаду Австро-Угорської монархії вирішувалася доля нашого краю. Історики по-різному трактують ці події, зображуючи Волошина-політика як авантюриста, який миттю з орієнтації на Угорщину перевернувся до новоутвореної Чехословаччини. А як оцінював його участь в тих подіях В.Гренджа-Донський? В "Короткому життєписі..." Василь Степанович відзначає, що "найбільшу роль відіграє о.Августин Волошин під час перевороту, коли треба рішати про долю народу. Організовує і веде Народну Раду, а коли була небезпека, що розшматують нашу країну, то збирає сточленну делегацію з трьох народних рад і 8-го травня 1919 року під синьо-жовтими прапорами веде до Праги. Що наше Підкарпаття заховало на свою цілісність, це заслуга о.Волошина". На

думку Гренджі-Донського майбутній президент "своєю геніальністю тричі врятував наш народ від національної загибелі. По-перше, тоді як під час мадярського панування розпочав на широку скало свою політичну культуру і літературну діяльність, по-друге, тоді, як під час перевероту відірвав нашу країну від Мадярщини... Втретє врятував цей великий муж нашу країну тепер, коли зрадники Бродій і Фенцик хотіли знов накинути на нас мадярське ярмо... Дійсно, Боже Провидіння дало нам оцього нашого великана. Не даром дав йому наш народ почесне ім'я "Батько нашого національного відродження". Така оцінка ролі Августина Волошина багато в чому суб'єктивна, адже не можна всі ці важливі в житті нашого народу події трактувати виключно на фоні окремої людини, однак заперечувати особистий внесок Волошина буде теж несправедливо.

Августин Волошин був надзвичайно чуйною людиною, яка вміла углядіти майбутні таланти. Саме він, в деякій мірі, дав дорогу в життя і молодому письменнику Гренджі-Донському. "Верховинський соловейко" не раз на це вказував. Вже будучи широко відомим письменником, Василь Степанович у своїй доповіді-статті "Українська культура на Закарпатті на початку цього сторіччя і за першої Чехословаччини" у 1968 р. говорив, що, якщо до першої його книги передмову написав галицький поет Василь Пачовський, то до другої - Августин Волошин. В 1939 р. прем'єр-міністр запропонував В.Гренджі-Донському посаду головного редактора урядової газети "Нова свобода". Він не помилився в кандидатурі.

Волошин – людина добра, незлопам'ятна, милосердна. Разом з своєю дружиною Іриною, він у 1933 р. передав свій власний будинок на вулиці Раковці під сиротинець. Вартість його представляла 300 000 чеських крон. Як інакше можна назвати цей вчинок, як не милосердям. А тому, Гренджі-Донському було нестерпно боляче, коли Вака, родич Волошина, називав його за це ненормальним: "Та найбільше обурили мене слова Ваки під час похорону пані Волошиної, - пише Гренджа-Донський, - Вака тоді назвав Волошина ненормальним, а також ненормальною і всю Волошинівську рідню". Цікаво, що Волошин про це знав, але не звертав ніякої уваги. Він не змінив свого прихильного ставлення до Ваки.

Та перейдемо до кінця 30-х років, коли на Закарпатті відбувалися вирішальної ваги події. В.Гренджу-Донського можна по-праву вважати літописцем тих подій, хоча це слово і не зовсім підходить через їх короткочасність. 27 жовтня 1938 р. "Нова свобода" опублікувала повідомлення "Величава маніфестація народу", в якій, зокрема, говорилося: "Вчора пополудні надійшла радісна вістка про те, що влада Бродія відступила і на її місце покликана народна українська влада".

- Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс вістку,- сказав Федір Ревай.

- Перм'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина.

З цієї вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалась проба і Федір Ревай гукнув грімко:

- Маємо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!"

Так переказав про це В.Гренджа-Донський у своєму щоденнику.

Як оцінив народ призначення прем'єр-міністром Августина Волошина? Наведу кілька місць з щоденника письменника: "...Люди з великої радості по вулицям обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму...". Або: "...Вістка про нову владу прийшла о третій годині і зразу рознеслася не тільки в столиці, але й по цілому Підкарпатті. За десять хвилин знав Хуст, Рахів, Ясіня, Волове. По вулицях люди стискали собі руки, цілувалися, здоровили один одного, в багатьох очах блищали сльози радості, що маємо свою щиро українську владу".

Августин Волошин не випадково був призначений прем'єр-міністром, а потім обраний президентом. Не було на той час більш авторитетної і любимої в народі особи. Численні його виступи на мітингах супроводжувалися бурхливими оваціями. "Коли я законферував, - пише Гренджа-Донський, - що до мікрофону приступас батько нашого відродження о.Августин Волошин, то оваціям і оплескам не було кінця". Таке відбувалося завжди, як тільки на трибуну піднімався карпатський прем'єр. Важка ноша випала на його долю. Нелегкий був час. В тих складних умовах треба було просуватися вперед до повної

незалежності. Були помилки, сумніви, надії..., яким не судилось здійснитися.

Уже в перший день свого прем'єрства, виступаючи перед народом, Августин Волошин сказав: "Перед владою важке і відповідальне завдання закласти тривалу основу під будову нашої держави і подбати, щоб кожний син нашого народу мав працю. Я вірю, що нам Бог допоможе в нашій праці, а вас прошу підтримувати нас і надаліше так віддано, як дотепер". Перші дні прем'єрства переконали Волошина, що нелегко буде домагатися незалежності. Насторожувала позиція чехословацького уряду, який після надання Закарпаттю прав автономії, ніяк не хотів відмовитися від свого старшинства над нашим, як йому здавалося, не готовим до самоуправління народом. Може саме тому, в січні 1939 р. на Закарпатті з'явився у ранзі третього міністра генерал Прхала. Цей акт втручання у внутрішні справи Карпатської України гнівно засудив А.Волошин. "В моєму житті, - передавав Гренджа-Донський його слова, - багато прикростей мені заподіяно, але такої перфідії, як тепер з іменуванням міністра-чеха, я ще не пережив". У розмові з щойно прибулим генералом Прхалою, А.Волошин прямо заявив, що "він є чужинцем для нашого народу і не тільки що не є членом нашої нації, але й мови нашої не знає й місцевих обставин, отже не може бути міністром...".

Робилися численні утиски на прем'єра і з боку угорсько-фашистського уряду Міклоша Горті. Цікавий у даному відношенні епізод, який свідчить про відкритість

Волошина і його цілеспрямованість, наводить у своєму щоденнику Гренджа-Донський: "...До прем'єр-міністра Волошина зараз підійшов мадярський полковник Невицький. Прийшов намовляти прем'єра, щоби піддався мадярам, бо і так "немає смислу тепер іти проти Мадярщини...". Прем'єр Волошин надзвичайно обурився на таку мадярську безличність і полковникові Невицькому відповів так:

- Іди і скажи тим, що тебе послали, що ми із глибини душі їх ненавидимо. Ми мадярів добре знаємо і нічого спільного не хочемо з ними мати. Коли б ми прилучилися до вас, то нашу сіль і наше дерево ви візьмете задармо, а тепер будемо вам продавати за гроші...".

Однак, не варто робити висновок про агресивність Волошина по відношенню до угорського уряду. Ще в перші дні свого прем'єрства він заявив, що "ми хочемо з нашими сусідами мадярами жити у згоді, ми готові їм віддати те, що їм належить, але наші етнічні границі не "пустимо і захоронемо народну єдність".

Наближався відповідальний час в житті молодій державі - вибори до Сойму - першого парламенту Карпатської України. Вони принесли 92,4 % голосів УНО, яке очолював Ф.Ревай. Карпатський прем'єр відчув, що міцно стоїть на ногах. Волошин був першим, що на сторінках преси подякував населенню за велике довір'я: "З утіхою, з невимовною радістю бачу, що ти, солодкий мій народ, вже виробив у собі свідомість, що ти не є вже тим пониженим рабом, тим нещасним рутеном, як колись тебе з презирством називали чужі пани... Твоя щира поведінка при

виборах доказує твою політичну зрілість, але й солідарність і національну свідомість...".

А. Волошин весь час відчував підтримку народу. Коли 13-14 березня проходили бої між січовиками і чеським військом, захисники січової гостиниці на чолі з полковником Гузаром тільки на наказ А. Волошина зложили зброю, і тільки в його руки. 15 березня назавжди ввійде в історію волелюбних країн, бо цього дня Закарпаття вперше за свою багатовікову історію стало вільним. Цього дня почав свою роботу Сойм Карпатської України, якому доля визначила стати історичним. Роботу Сойму з стенографічною точністю описав Василь Гренджа-Донський: "Прем'єр Волошин, після великих овацій відкриває засідання Сойму словами:

- Світлий Сойме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ославив я вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу.

...Боже провидіння дозволило мені відкрити Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

"Встане Україна, світ правди засвітить

І помоляться на волі невольничі діти...".

А. Волошин з надією говорив: "...Ми розбудуємо Карпатську Україну з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими". На одному з засідань Сойму, вже будучи президентом, Волошин сказав: "Прошу Всевишнього, щоб скріпив нашу віру й позволив нам

розбудувати нашу Землю для щастя й добра українського народу та цілого населення Карпатської України".

На жаль, цим благородним і справедливим задумам не суджено було збутися. Малярська солдатня чоботом вже топтала нашу землю. Тисячі молодих хлопців з різних куточків України йшли під танки, щоб не пропустити ворога. Починалася трагедія Карпатської України. Намагаючись якимось чином врятувати становище, Волошин їде в Берлін. Він наївно продовжує вірити Гітлеру, не розуміючи, що фашистському диктатору самостійність не до душі. 16 березня В.Гренджа-Донський записав у щоденнику: "...Принесла пані Обручарська молоко плачучи і сказала, що української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі". А через деякий час "на помешканні пана Президента Волошина заквартирувалися малярські старшини. Тероризуючи безустанно сестер пана Президента, не поводитись як люди цивілізовані".

По-різному склалися долі двох видатних наших земляків. Василь Гренджа-Донський, пройшовши крізь пекло фашистських тюрем і таборів, опинився в Словаччині, де і жив до самої смерті. Августин Волошин, заарештований в 1945 р. людоловами із НКВС, закінчив своє життя в Бутирській тюрмі. До останніх днів В.Гренджа-Донський зберігав у своєму серці любов і пошану до президента Карпатської України. Він був глибоко переконаний, що "такий муж заслужив, щоб іменем його назвали найкращі площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час".

На наших очах відбувається, хоч і запізнілий у часі, але закономірний процес повернення нам Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. Ми не тільки повернемо собі їх спадщину, ми тим самим повертаємо собі нашу історію і нашу культуру. І нехай нам допомагає Бог у цій справедливій справі.

ЗМІСТ

Життєвий і творчий шлях Василя Гренджі-Донського.....	3
Василь Гренджа-Донський в історіографії	13
Василь Гренджа-Донський – редактор журналу “Наша Земля” (1927-1928).....	22
Сторінки історії Закарпатської “Просвіти” в публіцистиці Василя Гренджі-Донського	27
Василь Гренджа-Донський у спогадах друзів	35
Якої України хотів Василь Гренджа-Донський?.....	40
Олександр Духнович в публіцистиці В.Гренджі-Донського...	44
Щоденник “Щастя і горе Карпатської України” Василь Гренджа-Донський – історичне джерело.....	47
Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає.....	51
Кривава казка	59
Учень Тараса Шевченка	65
Перший літописець Карпатської України.....	74
Повернення Василя Гренджі-Донського.....	81
Президент Карпатської України в оцінці Василя Гренджі-Донського.....	95